

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№31
(17519)

2008 чылдың
МАРТ 27,
четверг

Садар өртгээ
4 рубль.

КҮРҮНЕ ЧӨВҮЛЭЛИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ХУРАЛЫНГА КИРЖИР

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол Красноярскиге ужуп чорупкан, ол аңаа баргаш, Красноярск крайның губернаторунун оралакчызы Сергей Сокол-биле ажилчын ужуражылганы эрттирер.

Ужуражылгага кожа ийи регионун аразында кады ажилдажылга дугайында айтырылганы чугаалажыр. Ылангыя Красноярск крайга Тываның Хүннерин, аңаа хары кылдыр Тыва Республикага Красноярскиниң Хүннерин эрттирерин дугуржур. Красноярскиден Шолбан Кара-оол Тюменьге ужуптар, оон Тобольскиге баар. Тобольскиге март 26-27 хүннеринде РФ-тиң соңгуткан Президентизи Дмитрий Медведевтиң удуртулгазы-биле Россияның Күрүне Чөвүлелиниң Президиумунун ээлчеглиг хуралы болуп эртер. Оон ажилында Президент Владимир Путин киржир.

А. КВАШНИН ТЫВАГА КЕЛИР

Сибирь федералдыг округта РФ-тиң Президентизинин Бүрүн эргелиг төлээзи Анатолий Квашнин бөлүк федералдыг сайыттар, оларның оралакчылары-биле кады Тывага келир. Бо ажилчын аянчорукту ол Тываның 2015 чылга чедир социал экономиказын хөгжүдеринин программаның дугайында Россияның Чазааның протокол шийтпирин күүседир-биле холбаштырып турар.

Чурттуң Чазааның март 13-те хуралында Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун илеткелин дыңнааш, колдуунда бүгү инвестиция төлөвилелдерин деткээш, күүседир хуусааларын тодаргай айтыпкан протокол шийтпирин хүлээп алганын сагындырып каалы.

РФ-тиң Президентизинин Бүрүн эргелиг төлээзи баш бурунгаар алган медээ езугаар алырга, Тывага апрель 2-4-те келир.

АТ САЛДЫНГАН

Россия Федерациязының Көдээ ажил-агый яамызының болгаш Тыва Республиканың Чазааның аразында Көдээ ажил-агыйны сайырадыр болгаш оон бүдүрген аш-чем продукциязының болгаш чиг эт рыногунун өрткерттерин таарыштырарының 2008-2012 чылдарда көрдүнгөн күрүне программанын боттандыра дугайында дугуржулга чедип алдынган.

Тываның адындан ук документиге Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол хол үжүүн салган болгаш чоокта чаа документини федералдыг сайыт Алексей Гордеев чөпшээрээни-биле алганын Москвада Тыва Республиканың төлээ чери дыңнаткан.

Москвага РФ-тиң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының конференция залына ук яамының калбак коллегия хуралы болган. Аңаа бистин республикадан Чазак Даргазының оралакчызы Иван Чучев болгаш Тываның Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды Валентин Ендан база киришкенер.

Бистин корр.

Бөгүн Бүгү-делегейниң театр хүнү

«Кым сен, Сүбедей?» деп шииң кол маадырлары.

НАЙЫРАЛ УЛАМ ДОҢНАШКАН

(Тываның хөгжүм-шии театрының артистери Саха Республиканың чонунга боттарының уран талантызын көргүскөш келген)

Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры Саха Республикаже март 15-тен 21-ге чедир гастрольдааш, эеп чанып келген. Саха Республиканың Чазаа болгаш акы-дунма якут чон тыва артисттерин улуг хүндүткел-биле уткуп, хүлээп алган. П.Ойунский аттыг академиктиг драма театрынга март 15-те түрк дылдыг чоннарның театрларының «Туганлыг» Бүгү-делегей фестивалының Гран-при шаңналының (2000 чыл, Уфа) эдилекчизи «Кым сен, Сүбедей?» деп шии-биле (автору Э.Мижит, тургускан режиссеру А.Ооржак) тыва артистер оюнун эгелээн.

Театрның фойезинге бистиң артистер тыва өгүн тип, тыва аш-чеминиң дээжизин делгеп, сүттүг ша-

йы, боова-боорзаа-биле көрүкчүлерин хүндүлөп уткаанын келген чон шупту магадаан. Тывалар ын-

дыг ак сеткилдиг, хүндүлээчел чон-дур дээрзин артисттеривистин ынчаар көргүскени чоргааранчыг. Оон түннелинде тываларны сонуургаан көрүкчүлөр кезээниң-не зал шыгырт долу кылдыр чыгып турган.

Март 20-де «Буурул шынааларның аялгалары» деп концерти-биле тыва театрның гастрольдары доозулган. Ол концерт үезинде изиг адыш часкаашкыннарының чалбыраажындан «оттуг чаштанчылар» хып турган деп болур.

Хостуг үезинде тыва артистер Якутияның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин кижигүннери-биле, театр, музей ажилдакчылары-биле солун ужуражылгалары кылган. Оон аңгыда Якутияда чурттап турар тывалар-биле ужуражып, удур-дедир суй белектер солчуп, тыва артисттеринин аппарып чедирген хоюн өзеп, изиг ханнааны ыракта төрелдеривиске аалынче чангаш келгени-биле дөмөй болганын олар чугаалап турган.

(Уланчызы 8-ки арында).

Ужар чүүл чаарттынар

Россия Федерациязының Чазааның март 13-те хуралында Тываның социал-экономикаг хөгжүлдизинин дугайында тускай шийтпирни хүлээп алган. Ниити улуг айтырыгның иштинде 2015 чылга чедир Тываның ужар чүүлүнге хамаарыштыр мындыг таланың дузазы кириптер дээн. Тыва Республиканың Орук-транспорт болгаш харылзаа яамызында федералдыг акшаландырышкындан кылыр мындыг чүүлдерни белектеп алган.

Кызыл аэропортуңун хөй саныг тускай дериг-херекселдерин, өрт өжүрер болгаш аэродромга ажылгаар тускай машиналарны чаартыры. Септелге кылыр дериг-херекселди, самолет хонар шөлде чырык харылзаазын болгаш өске-даа аэронавигацияның дериг-херекселдерин чаартыры. Самолеттар хонар шөлдү эде кылып, уздыры. Ынчан «Боинг» деп американ самолеттар безин хонуп болур. Амгы дужааттыг аэропортту чедир кылып, даштыкы самолеттар

хүлээп алыр ажилдарны чогу-дары.

Ужар-чүүлге хамаарылгалыг тускай эртемниглерни өөредир. Бо бүгүге 352 млн. рубль чарыг-даттынар. Самолет парыгы эргижирээн. Чаа самолеттар садып алыры-биле 250 млн. рубль негетинип турар. Як-40 самолеттар Тыва иштинге карылгалыг болганда, 20 хире пассажирлер олурар самолеттар саттынар. Ан-2, Ан-3 самолеттар эң-не чарыгдал чок болгаш оларны улам чаартыр. Ми-8 вертолеттан аңгыда, оон бичии вертолеттарны база садар. Тываже ужуп кээп турар самолеттарлыг авиаккомпанияларга федералдыг дузаны акша-төгери-биле карылгазын дуглаар. Кызыл аэропортунда бар турган административтиг болгаш чуртталга бажыңнарының коммунал дериг-херекселдин чаартырынга өске түн чарыттынар.

ТР-ниң Чазааның даргазының парлалга албаны.

Эки үелер келир

Республикага улуг өскерлиш-киннер болурунун дугайында мездээр кижиниң сагыш-сеткилин өөртүп турар болу берген. Ындыг үениң боду хамаанчок, оода сураа кажан-на дыңналып келир ирги деп бодап чораан чувени. Москвадан келир дээн дуза акшаның хөйүнге баш дескине бээр-дир. Ында даргаларывыс Путинге, Медведевке, Шойгуга канчап бүүрүвес боор. Боттарывыс адыштарывыс нугуп, ажил кылырынга белектенип эгелээривис арткан: хүүрээвис кайдал, балды-сүге кайдал? Ырадыр шыгжап алганывыс трактор-комбайн мунар, техника септээр, канакчылаар документилеривис кайдал? Оларны бээр чоокшуладыр апарган-дыр. Суурларда, сумуларда кым кижиги чүнү кылып билир ийик моң? Хамаан бе, демир-оруунун соон-мурнундан-даа сегирип-ле алгай-ла бис. Шаанда дуу Тожу чуртунда алдын казар черлерге бистин Хемчиктен хып дээн аныяк эрлер ажилдап чоруп турган чүве

дивейикпе.

Шак мындыг сүлдө бедик маңнап турда, «Риск» солун бодунун оо-хоранын база-ла куза бергенин номчудум. Россиядан адаары безин белең эвес хөй акша келирге, оон кыдыында чыдып калганынга ол хомудаан хевирлиг. Бажынга кирген кара нүгүлүн номчукчуларже саарып-ла эгелээн: март 13-те Тывага Россия Чазааның шийтпирни анаа-ла боттанмас сестер-дир дээн уткалыг бижээн. «Риск» солуннуу-биле алырга, РФ-тиң Чазааның Даргазы В.Зубков болгаш сайыттар чөвүлели анаа-ла оюн ойнап оорлар ышкыжыл? Бо солунун нүгүлдүү моон безин тода көскү. Россияның Чазааның удуртукчузунун сөзүн чурт иштинге албан күүседир хоойлу-дур! Россия чергелиг шийтпирлерни безин «Риск» дора көрүп, оон шын-мегезин дадалгап турарындан алырга, ол солунун артында олурар улустун өзү кара дээрзи иле-дир.

Алексей АРАКЧАА.

Күрүне Думазының депутадының ужуражылгалары

ДЕПУТАТТАР-БИЛЕ
АЖЫК ЧУГАА

Эрткен чылдың декабрь 2-де РФ-тиң Күрүне Думазының депутадының соңгуткан Лариса Шойгу Тывада ийи дугаар ажылчын сургакчылаашкынын кылып чедип келген. Күрдуманың депутады ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары-биле ужурашкан, мындыг хемчег тус черде ажыл-иштиң байдалын эки билип алырынга, моон соңгаар кандыг сорулгаларны шийтирилээрин тодарадырынга дузалаарын демдеглээн. Күрүне Думазының Кадык камгалал болгаш социал политика талазы-биле комитетинде, оон удуртуп турары национал төлөвилелдерни боттандыраар талазы-биле комитет адырында кандыг ажылдарны ол чорудуп турарын кыскасы-биле таныштырган.

ТР-ниң Улуг Хуралының кудуку палатазының депутады Зоя Сат РФ-тиң Кадык камгалал яамызының реформазы болгаш кызы мергежилдин эмчилеринге немелде төлевир бээриниң айтыры кыскаар шийтириллеттинип турарын Лариса Шойгудан сонургап айтырган. РФ-тиң Кадык камгалал яамызының эрги структуразын хевээр арттыраар, социал политиканы өске яамы алып деп, депутат харыылаан. Кызы мергежилдин эмчи тускай эртемниглеринге немелде төлевир бээриниң дугайында амдыызында чугаа чорувайн турар. Россияның Кадык камгалал яамызы эмчи ажылдакчыларының күш-ажылының төлөвириниң чаа системазын ажылдап кылып турар, аңаа бо айтырыгны өөренип көөр деп турарын ол айтыпкан. Оон аңгыда Күрүне Думазының депутады амгы ажылдап турар национал төлөвилелдер удавас тускай сорулгалыг федералдыг программалар болу бээрин дыңнаткан.

Депутат Шолбан Чооду республиканың суурларында аптекалар чок болуп турарының, көдээ эмнелге албан черлерин эм-биле хандыраарының дугайында айтырыгны көдүргөн. Федьшер-акушер пунктуларынга болгаш участок эмнелгелеринге чогуур документилер чокка эмнерни сайгарарын шыңгыы хораанын Лариса Шойгу чугаалаан. Хоойлужудулга палатазының депутаттары коллегазын дыңнааш, ортумак звенонуң эмчи ажылдакчыларынга эмнерни сайгарарынга чөпшээрелди бээр онза байдалдар дугайында Күрүне Думазының Улуг Хурал хоойлу чогаадып кириер эгелекчи саналды кириген. Күрүне Думазының депутады Тываның депутаттарының хоойлу чогаадып кириер дээр эгелекчи саналын бүгү талазы-биле деткирин аазаан.

Республикада немелде эмнер хандырылганың күрүне программаның саң-хөө талазы-биле хандырылганында четпестер дугайында чугаа ужуражылга үезинде база болган. Хоойлуну ол үезинде далаш-биле

хүлээп алган, ында четпестер бар болган, оларны ам эдип турар деп, Лариса Шойгу чугаалаан. Россияның Саналга палатазының сан-чугаайлары-биле алырга, Тыва Республика халас эмнер-биле чурттакчы чонну хандырып турары Сибирь федералдыг округта мурнуку хевээр сөөлгү черлерни ээлеп турарын ол айтыпкан. Бо айтырыгны ТР-ниң Кадык камгалал яамызы харыылаар, депутаттар оон хоойлу күүселдезин шыңгыы негээр, эки ажылдаарын чедип алып ужурулг.

Хоойлужудулга палатазының депутаттары чурттуң регионнарынга, оон иштинде Тывага уруглар садтарының, школаларның, эмнелгелерниң тудуун көвүдөдир айтырыгны көдүргөн. Чаш ажы-төлдүң төрүттүнериниң көвүдээни-биле чергелештир уруглар албан черлери чедишпейн баар, ылаңгыя Тыва аңаа хамааржыр. Ынчангаш ол объектилерни тускай сорулгалыг федералдыг программаларга кириер хемчеглерни алырын Лариса Шойгуга саналдаан.

Кадрлар томуйлаашкыны, оларның белеткеленин, халдавырлыг аарыгларга удур баш бурунгаар алып хемчеглериниң, чурттаар оран-сава тудуунун болгаш өске-даа айтырыгларга хамаарыштыр чугаа ужуражылга үезинде база болган.

Лариса Шойгу Тываның 2015 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдээниң программаның ужу-дузанынга, РФ-тиң Чазаның хуралына ону амыдыралга боттандыраары-биле протокол шийтирин хүлээп алганынга, ында айткан хемчеглерни күүседир дээр Москвада чоруп турар ажылга доктааган. Салдыг сорулганы амыдыралга боттандыраары Тываның бүгү денелдин депутаттарының үре-түнелдиг ажыл-чорудулгазындан улуу-биле хамааржыр дээрзин айткан.

Күрүне Думазының депутады Лариса Шойгу биле Хоойлужудулга палатазының депутаттарының ужуражылгазы кайы-даа талага ажыктыг болган. Депутаттарның кады ажылдажылгазының эгези салдыгана.

ХООРАЙ ЧАГЫРГАЗЫНГА
ДАМЧЫДАР

Кызыл хоорайның чурттакчыларының күрүненен халас бажың-балгат алып ээлээниң байдалын алырга, ында 30 болгаш оон-даа хөй чылдар бурунгаар ээлчегде кири бижиттирип алган кижилер бар. Россияның Күрүне Думазының депутады Лариса Шойгу республиканың чурттакчы чону-биле ужуражылга үезинде, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак, тудуг сайыды Александр Гришеленок болгаш Ипотека-биле чээли бээр агентилелдин директору Аяс Лопсан чаа бажың-балгат хандырылганынга хамаарышкан чоннуң дыка хөй айтырыгларынга болгаш хомудалдарынга харыы бээр ужурга таварышканнар.

Эрткен вектин 90 чылдарында чонга бажың-балгат үлөп бээр шын эвес дуржулга тыттып, нептерээни-биле халас чурттаар оран-сава алып ийи оочур ажылдап турган: бир талазындан – бо үр үениң дургузунда бичии-даа чылып, шимчезден 5000 ажыг кижилер “хоорай оочуру”, а өскези – хамааты кижилер хоорайның чурттакчызы эвес турган-даа болза, шалыпкын темпелер-биле чылып турган чажыт “чазак оочуру”.

“Чазактың дузазы-биле улус канчаар бажың-ап турганын билер бис. Чижээ, башкылар ээлчег чокка дүргени-биле бажың алырда, ону харыылап турган даргаларның аазаашкыннары дээр эвээш эвес түнүг хээлилер берип турган, чүге ындыг чүүлдер бооп турганын болгаш бо талазы-биле харыылаар даргалар республикага эң саттынар турганын кончуг эки билер бис” — деп, Анатолий Партизанович чонга чугаалаан. Оон чугаалааны-биле алырга, ТР-ниң Чазаның Даргазы республика болгаш хоорай чергелиг депутаттардан, инвалидтерниң болгаш хоочуннарының хөй-ниити организацияларының төлээлеринден тургустунган тускай комиссияны тургузар айтышкыны берген, ол комиссия бо талазы-биле ажык ревизияны болгаш хөй-ниити мурнунга шупту бажың алып ээлчегде турар хамаатыларның дугайында медээлерни шыңгыы хыналдага ап, шүүштүрүлгени чорудар, бажың хуваап, үлээрин республиканың Чазандан хостааш, хоорай чагыргазынга ол эргени дамчыдып бээр.

Хуралдың президиумунга аныяк тургаш-ла,

оочурлап эгелээн пенсия назылыглар, кырган хоочуннар, аныяк өг-бүлелер-даа боттарының айтырыгларын салганнар. Чижээ, эрткен чылын хоорайның Спутник микрорайонунун девискээринге чээли-биле чер участоктары 140 кижиге болгаш олар бажыңнарын тудуп эгелей берген. Ынчалза-даа электри тогу дамчыдар трансформатор чогу-биле олар электри чырыы болгаш суг чок элээн берге байдалда чурттап турарлар. Эрги подстанцияларга коштунуп алырга, электри күжүнүн “шураашкыннарындан” амыдырал-чуртталгага херек шупту электри дериг-херекселдери өрттенип турар. Бо талазы-биле чурттакчылар аңгы чаа электри күжүн тарадып, хуваар подстанцияны кылырын болгаш микрорайонче ажылчын үнүшкүнү кылырын саналдаан.

Депутат ол ышкаш 70 харлыг сураглыг чораан ыраажы Өшкү-Саар Таспанчик Тываның бир дугаар “айлаң кужу” деп санаттырган хоочунунун берге байдалын сайгарарын хүлээнип алган. 25 чыл ажыг үе иштинде ол боду бажың чок чурттап келгеш, бо үеде 8 уругларны азыралда алган, оларның чурттап олурган бажыңын хоорай чагыргазы хавырып алгаш барган. Хуралга турган хоорай чагыргазының чурттаар оран-саваны харыылаар килдис начальнигиниң чөптүг эвес ажылын Лариса Күжүгетовна сойгалаан. Ужуражылга үезинде салган айтырыгларны, саналдарны протокол езугаар шийтирилээр көрдүнгөн.

Бистиң корр.

КЫЗЫЛГА СОҢГУЛДАЛАР
КАЖАН БОЛУРУЛ?

Хүннүң чугула айтыры

Тыва Республикада соңгулда сезону ам-даа доозулбаан. Удавас Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының соңгулдалары болуп эртер ужурулг. Бо соңгулдаларга хамаарыштыр тайылбыр бээр-биле Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Олег Фортунадан элээн каш айтырыгларны салган бис.

—Найысылалдың Төлээлекчилер хуралының депутаттарының соңгулдаларының байдалы кандыг болуп турарыл, Олег Владимирович?

—Хоорайның соңгулдаларын эрттирери хоорайның Төлээлекчилер хуралының бүрүн эргезинде туруп турар. Оон ам чок болуп турары-биле бүрүн эргелер шуптузу хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязынче шилчээр. Бо чылдың март 9-та ТР-ниң Дээди судунун хамааты херектериниң талазы-биле суд коллегиязынга Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының март 16-да болуп турган соңгулдаларын хоойлу езугаар чамдык чылда-гааннарга үндезилээш, күш чок болдурган.

Республиканың Соңгулда комиссиязының кириген хомудал билдиришкенин хоойлу дүжүп турар деп коллегияга демдеглээн. Оларга соңгулда округтарының схемазын хоойлу дүүштүр кылбааны, соңгулдаларның болуп хуусаазын кызырганы хамааржыр, бо дугайында комиссияга чугаалап турган бис. Хоорайны 30 округка үскен, ында чеже соңгукчу бары билдинмес болган. Депутатка кандидат хол үжүү чыыр болгай, соңгукчуларның саны тодараттынмаанда, чеже хол үжүү чыыры билдинмес, ону кандидат бүрүзү билген турар ужурулг.

—Кызыл хоорайга соңгулдалар кажан болуп эртерил?

—Хоорайның Төлээлекчилер хуралының

бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан болганда, ам ону хоорайның мэриязы шийтирилээр. Муниципалдыг соңгулда комиссиязы чыылгаш, соңгулдаларны эрттирериниң чаа хуусаазының хүнүнүң дугайында шийти-пирни бадылаар ужурулг. Оларда соңгулдаларны июнь 1-де азы июнь 8-те эрттирер кылдыр томуйлап болур аргалары бөгүндө бар (тайылбыр, бо интервью үнер мурнуу чарында соңгулдаларны 2008 чылдың май 25-те эрттирерин чарлаан). Төлээлекчилер хуралының чамдык депутаттары хуусаа бетинде боттарының бүрүн эргелерин дүжүргөн, моон ужурундан Төлээлекчилер хуралының айтырыгларны шийтирилээр бүрүн эргези чок болган, ынчангаш бүрүн эргени муниципалдыг соңгулда комиссиязы бодунга алган. Хоойлу езугаар алырга, олар Төлээлекчилер хуралының соңгулдаларын бирги чартык чылдың иштинде эрттирер ужурулг. РФ-тиң Дээди судунун эрткен чылдың декабрь 12-де коллегиязынга хоорай хуралын күш чок деп санаан, ындыг болганда, соңгулдалар июнь 12-ге чедир болуп ужурулг.

—Хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязы-биле харылзааңар кандыгыл, Олег Владимирович?

—Бул республиканың девискээринге соңгулдалар хоойлужудулгазының күүсел-дезин хайгаарап турар болгаш, ол дээр ха-

рыылаар бис. Соңгулда комиссияларының дугайында тускай хоойлулар бар, хамык-ла чүүлдерни ында айткан. Бистер аңаа үндезилээш, ажыл-чорудулгавысты боттандырып турар бис. Соңгулда комиссиялары соңгулдалар хоойлуларын хажыдып турар болза, хажыызынга хайгааракчы болуп артпас бис, хоойлу айтканын езугаар хемчеглерин алып хүлээлгелиг бис. Соңгулда комиссиязы чүгле хоойлу дүүштүр ажылдаар ужурулг.

—Хоорайның Төлээлекчилер хуралының тургустунарының саадап турарындан хоорай чүнү чидирерил, саң-хөө айтырыгларынга бергедээшкнн туруп келбес бе?

—Кызыл хоорайның Уставында айтканын езугаар алырга, бүгү саң-хөө үлээшкенин Төлээлекчилер хуралыга сайгарып көргөш, бадылаар ужурулг. Ынчалза-даа бөгүндө хоорай бүгү социал төлөвилерни боттандырып турар. Чүгле хоорай бодунун орулгазын үлөп, чарыгдары болдунмай турар, чүге дээрге Төлээлекчилер хуралының аңаа түнел шийтири херек. Төлээлекчилер хуралы чок дээр хоорайның мэриязы ажыл-чорудулгазын суларатпас, найысылалды хөгжүдөр, чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидер дээр ажылдаар хүлээлгелиг.

Интервьюну Саяна МОНГУШ белеткээн.

Школа амыдыралы

САЛЫМ-ЧАЯННЫГ БАШКЫ

Бойдус болгаш экология программазын тургускан

Ада кижиге ажы-төлүнүң амыдыралдың делгем оруунда аайлыг чурттап, карак кызыл ажил-ижибиле чон аразында хүндүткелдиг чоруурун көөрү дег улуг аас-кежик кайда боор. Мында үлүүм бар ийин деп, аас-кежиктиг ада чоргаарланып олурары чугаажок.

Ындыг янзылыг чоргаарал удуртукчуларга база тургустунуп келирин эскердим. Аныяк шамда, Барыын-Хемчиктин Аксы-Барлык школазынга директорлап турган үемде, башкы мергежилдин профессионал оруунче углап-баштап кааным, амгы үеде Кызылдың 9 дугаар школазының эге класстар башкызы Любовь Саржай-ооловна Күжүгеттин улуг арга-дуржулгалыг, чон аразында хүндүткелдиг ажилдап чорууру менээ чоргааранчыг. Ынчан чаа-ла школа дооскан аныяк кысты интернатка кижизидикчи башкы кылдыр томуйлап ора, та ооң бичежек дурт-сынын көргөш ийикле, ооң чедишкенин ажилдаарына арай-ла дадалап органымны сактып ор мен. Мээң авам Үрбүн школазының интернатка хөй чылда кижизидикчи башкылаан, а бодум Чаа-Хөл интернатдың төлү-ле болгай мен. Ынчанга-ла боор, бичии Любага ынчан эвээш-биче арга-сүмени-даа каткан кижиге мен. Мээң ол дадалашкыннарын үндезин чок болган. Удаваанда-ла Любовь Саржай-ооловна интернат өөреникчилеринин ынак башкызы апарып, интернатка янзы-бүрү өөредилге-кижизидилгелиг хемчеглер эрттиреринге мээң солуттунмас

Л.С.Күжүгет өөреникчилери-биле.

дузалакчым болуп, коллективке хүндүткелди чаалап алды.

Кандыг-даа кижиге уктуг-төөгүлүг. Любовь Саржай-ооловнаның чаштар кижизидилгезинге салым-чаянныг болганына ооң авазы Саин Сергеевна Норбунун салдары канчаар-даа аажок улуг болганы чугаажок. Ол кончуг аныяк үезинде өөнүн иштинден чарылгаш, чеди ажы-төлүн бут кырынга тургузуп, эртем-билигге чедирген, езулуг-ла маадырлыг ие чүве. Саин Сергеевна дөртөн ажыг чылдар иштинде Барыын-Хемчиктин Аксы-Барлык, Кызыл кожуунун Элегес-Аксы школаларына тыва дыл башкылап, байлак арга-дуржулгазын аныяк өскенге, ажы-төлүнге бараалгадып

чоруур. Ынчанга-ла боор, ооң уругларында башкы эртемни шилип алганнар эвээш эвес. Ооң бир уруу Элегес-Аксында технология башкызы, а уруунун уруу Баян-Колда англи дыл башкызы бооп ажилдап турарлар.

Ам Любовь Саржай-ооловна же эглип кээлинер. Чаа-ла уруглар садындан үнгөш, школа амыдыралынче сонургал-биле, а чамдыкта харын шала коргускап-даа кирген чаптанчыг төлдерин дөрт чыл иштинде ийги авазы апаар кижиге езулуг-ла Любовь Саржай-ооловна ол-ла болгай. Клазының кижизидилге ажылын бедик деңгелге тургузуп, ол дугайын «Бистиң клазы-выс» деп альбомда, видеокассе-

тада делгереңгейи-биле чырыдып, методиктиг арга-дуржулга кылдыр башкыларда тарадып турар.

Любовь Саржай-ооловнаның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы чүгле школазы-биле кызыгаарлат-тынмай, харын-даа хоорай, республика деңгелинче үнүп, чогуур үнелелди алган. 2005 чылда республиканың башкыларының аразына болган методиктиг чогаал талазы-биле бирги мөөрейге ол ийги черни алган. 2007 чылдың март айда Бай-Тайга кожуунга болган курстарга «Өөредилге системасында инновациялар» деп темага кичээлдерни эрттирген. Республика школаларының башкыларының билиг бедидер курстарына ол «Бойдус эртемни башкыларынга национал-регионалдыг компонент» болгаш «Өөредилге системасында инновациялар» деп мастер-класстарны эрттиргилээн.

Любовь Саржай-ооловнаның 4 «г» клазы школа мөөрейлеринге үргүлчү шаңналдыг черлерни алыры чаңылчалан. Бо чылын школань турисчи следунга база «Чылдың үелери» чурукчулар конкурсуна бирги черни алган.

Любовь Саржай-ооловна черле ынчаш класстан дашкаар ажилдарже улуг кичээлгеини салып турар. Клазы-биле үргүлчү экскурсиялап, хайгааралдарны кылып, парк, театр, музейлерже үнүп, уругларның эстетиктиг кижизидилгезинче улуг кичээлгеини салып

турар. Бойдус болгаш экология талазы-биле программаны тургускан. Ону чырыкче үндүрерин планнап турар. Ында номчулгага хереглээр «Ыяштар. Кандыгыл олар?» деп дидактиктиг материалды мен улуг сонургал-биле номчудум.

9 дугаар школага «Экология болгаш диалектика. Улусчу педагогика» деп угланышкынныг эксперимент үезинде Любовь Саржай-ооловна шенелде класс-биле ажилдап, Л.В.Тарасовтун математика, бойдус номнарын тыва дылче очулдурунга киржип, эге класс башкыларының «Новатор» чогаадыкчы бөлүүнүн кежигүнү болуп, 1-2 класстарга тыва улустун аас чогаалына үндезилээн «Тоол» деп факультатив программазын тургузукан.

Башкы кижиге ажил-ла хөй. Ада-ие-биле харылзаа, кабинет дерилгези дээш. Ынчаарга Любовь Саржай-ооловнаның өөреникчи бүрүзү-биле тускай ажилды чорудуп турары солун. Эмчилерин «сайзыралы саадаан» деп диагноз салган өөреникчилери-биле күженишкенин ажилдаанының түңгелдинде, олары өөредилге-даа, кадык-даа талазы-биле чогулчалыг байдалче кирип, харын-даа дөртбеш демдектерге чедишкенин өөренип, уран чурулга бөлгүмнеринче, каратэ секциязынче чоруп турарлар.

Любовь Саржай-ооловна 3 уругнуң иези, 3 уйнуктарын кырган-авазы. Ол Күске чылдыг. Салым-чаянныг башкыга ооң төрөөн чылында улуг чогаадыкчы чедишкенин күзеп каалынар.

Амыр ХОЮГАН,
композитор, чогаалчы, хоочун башкы.

«ТӨГЕРИК СТОЛДУҢ» түңнелдери-биле

2008 чылдың март 14-те Барыын-Хемчик кожуунга 6 барыын кожууннарның болгаш Ак-Довурак хоорайның хууда ажил-агыйларында часкы хову ажилдарына белеткелге тураскааткан «төгерик стол» эрткенин дугайында «Шын» солунун арыннарынга чырыдып бижээн турган. Ук хуралдың түңнелдери-биле ооң организакчылары, ТР-ниң УХ-ниң Төлээлекчилер палатазының депутаттары дараазында сүмелерни (рекомендацияларны) хүлээп алган.

«Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Мөңгүн-Тайга кожууннарның болгаш Ак-Довурак хоорайның хууда дузалап ажил-агыйларында часкы хову ажилдарына белеткел чорудулгазының дугайында» деп «төгерик столдун»

СҮМЕЛЕРИ:

Тыва Республиканың Улуг Хуралына:

1. Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутаттарына болгаш шупту деңгелдерин Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарына боттарының соңгуда девискээрлеринге часкы хову ажилдарының белеткелдинге болгаш ону үе-шаанда эрттиреринге хамаарыштыр тодаргай ажилды чорударын саналдаар. **Хуусаазы: 2008 чылдың I, II кварталдары.**

2. Тус чер бот-башкарылга органнынга дуза кадары-биле, муниципалдыг кожууннарга, көдээ суурларга Тыва Республиканың Улуг Хуралының хуннерин доктаамал эрттирер. **Хуусаазы: Улуг Хуралдың ажил планынче кириер.**

3. «Төгерик столдун» сүмелерин ооң киржикчилеринге, муниципалдыг тургузулгар баштыңнарынга чедирер, массалыг информация чепсектеринге чырыдар. **Хуусаазы: 2008 чылдың апрель.**

Кожууннар болгаш сумуларның Төлээлекчилер хуралдарына:

1. Кожууннарның болгаш сумуларның Төлээлекчилер хуралдарының депутаттары өреге бүрүзүнде часкы хову ажилдарының чорудулгазын хайгааралга алыр. **Хуусаазы: 2008 чылдың I, II кварталдары.**

Тыва Республиканың Чааанга:

1. Бирги ээлчегде дараазында хемчеглерни ап чорудар:
- чурттакчы чонну картофель, тараа үрезини, кывар-чаар материалдар, артык кезектер-биле хандыры-биле муниципалдыг тургузулгарга дузаны кадар. **Хуусаазы: 2008 чылдың II кварталы.**

- «Россельхозбанк» ААН-ниң Тывада регионалдыг салбырын болгаш өске-даа чээли бээр албан черлерин часкы хову ажилдарын чорудары-биле тараа культуралары, картофель болгаш кывар-чаар материалдар садып алыры-биле оперативтиг чээли хандырылганын кириштирип, хаара тудар. **Хуусаазы: 2008 чылдың I, II кварталдары.**

2. Барыын-Хемчик кожуунун «Барыын-Западная» КХН (Кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилел) МТС-ке үрезин аштап-арыглаар машинаны садып бээр-

ниң аргазын тывар. **Хуусаазы: 2008 чылдың апрель.**

3. 2008 чылда республиканың бюджетинде көдээ ажил-агыйның хөгжүлдизинге көрдүнгөн акша-хөреңгиден кожуун, хоорай бүрүзүгө тус-тузунда 2-3 миллион рубльди катап үлээринин аргазын өөренип көөр. **Хуусаазы: 2008 чылдың II, III кварталдары.**

4. 2008 чылдың март, апрель айларда 2006-2010 чылдарда «Россияның национал өнчүзү болур көдээ ажил-агый ажылгалдыг черлерни болгаш агроландшафтыларны кадагалап арттыры-биле болгаш дүжүктүрүп катап тургузары» деп федералдыг сорулгалыг программаның 50 хуу акшаландырышкынын дараазында кожууннарның суггарылга системаларын аштап-арыглап, септеп, суг кирири-биле чорудар:

- Сүт-Хөл кожуунун Алаш;
- Бай-Тайга кожуунун Шуй;
- Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал;
- Чөөн-Хемчик кожуунун Хорум-Даг;
- Чөөн-Хемчик кожуунун Хемчик (Ийме);
- Мөңгүн-Тайга кожуунун Чеди-Тей.

Хуусаазы: 2008 чылдың апрель.

5. Тыва Республиканың 2009-2012 чылдарның республика бюджетинге көдээ суурларга трансформатор станцияларын садып алырынга акша-хөреңгини баш бурунгаар көөр. **Хуусаазы: 2009-2012 чылдар.**

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызына:

1. Үрезин, кывар-чаар материалдар болгаш артык кезектер хандырыкчылары-биле керээлер-

ни үе-шаанда чарары-биле хемчеглерни ап чорудар. **Хуусаазы: 2008 чылдың III декадазына чедир.**

2. Республиканың кожууннарын үрезин-биле хандырылганы болгаш акша-хөреңгини дедир эгидеринин механизм ажилдап кылыр. **Хуусаазы: 2008 чылдың апрель.**

3. Кожуун болгаш суму баштыңнары-биле кады шупту өнчү хевирлеринин ажил-агыйларына селекция база уксаажылдыг ажилы экижидери-биле хемчеглерни ажилдап белеткээр.

4. Тыва Республикада «Россельхозцентр» федералдыг күрүне албан чери-биле кады үнүштерин химиктиг камгалап эмнерин, минералдыг чемишчилгелер, органиктиг болгаш минералдыг чемишчилгени чорудар дериг-херекселдерни болгаш техниканы, чаштырыкчыларны садып алырынга акша-хөреңгини Тыва Республиканың 2009 чылдың республика бюджетинге баш бурунгаар көөр. Федералдыг программаларга дүүштүр, көдээ ажил-агый ажылгалдыг черлерин дүжүктүрүп бедидери-биле кожууннар аразына механизастаттыг бүдүрүлгелерни тургузар. **Хуусаазы: 2008 чыл.**

5. «Көдээниң 2010 чылга чедир социал сайзыралы» деп федералдыг сорулгалыг программаның иштинге дараазында көдээ суурларның баштыңнары-биле кады суг хандырылганын хөгжүдеринин төлөвилел-дөзевилел документациязын ажилдап кылыр:

- Барыын-Хемчик кожуунун Аксы-Барлык сумузу;
- Барыын-Хемчик кожуунун Хөндөлүм сумузу;
- Бай-Тайга кожуунун Тээли сумузу;
- Чөөн-Хемчик кожуунун Чадаана хоорайы;
- Чөөн-Хемчик кожуунун Ишкин сумузу;
- Мөңгүн-Тайга кожуунун Мөген-Бүрен сумузу.

Хуусаазы: 2008 чылдың июль.
6. «Көдээниң 2010 чылга чедир социал сайзыралы» деп феде-

ралдыг сорулгалыг программаның иштинге дараазында көдээ суурларның баштыңнары-биле кады электри хандырылга четкилерин хөгжүдеринин төлөвилел-дөзевилел документациязын ажилдап кылыр:

- Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал болгаш Тээли;
- Барыын-Хемчик кожуунун Аксы-Барлык.

Хуусаазы: 2008 чылдың июль.
- Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгар Чөвүлелинге болгаш тус чер бот-башкарылга органнынга:

1. Кожуун, суму, өреге бүрүзүнүн хереглелинге дүүштүр часкы хову ажилдарының чорудулгазының планын ажилдап кылыр.

2. Өреге бүрүзүгө кат-чимис үнүштеринин турылгазын организаастаар. **Хуусаазы: 2008-2009 чылдар.**

3. Тарааның, ногаа культураларының база картофельдин үрезин фондуларын тургузарынга акша-хөреңгини муниципалдыг тургузулгарның 2009 чылдың бюджетинге баш бурунгаар көөр болгаш картофель, тараа культураларының үрезинин шыгжаар баазалыг ажил-агыйларны тургузар. **Хуусаазы: 2008 чыл.**

4. Хууда дузалап ажил-агыйларга часкы хову ажилдарын организаастаарына хөй-ниити организацияларны: херээженнер чөвүлелдерин, хоочуннар чөвүлелдерин, аныяктар каттыжышкынарнын, агитквартираларны (арбанарны) кириштирип, хаара тудар. **Хуусаазы: 2008 чылдың I, II чартык чылдары.**

5. Чылдың-на сумуларның хууда дузалап ажил-агыйларының дүжүт ажаалдазын кожуун деңгелинге түңнээр база ук түңнелдерни массалыг информация чепсектеринге чырыдар. **Хуусаазы: чылдың-на IV кварталында.**

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Х.МОНГУШ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА, ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРОФЭВИЛЕЛДЕР ФЕДЕРАЦИЯЗЫ, ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ АЖЫЛ БЕРИКЧИЛЕРИНИҢ КАТТЫЖЫЛГАЗЫ ДУГУРЖУЛГА

2008 чылдың февраль 6

2008-2009 чылдарда Тыва Республикага социал-күш-ажыл болгаш ооң-биле холбашкан экономиктиг хамаарылгаларны таарыштыр башкараар талазы-биле үш талалыг ДУГУРЖУЛГА

Дугуржуп турар талалар: Тыва Республиканың Профэвилелдер федерациязы (моон ыңай – Профэвилелдер дээн), Тыва Республиканың Чазаа (моон ыңай – Чазак дээн), база Тыва Республиканың ажил берикчилеринин каттыжылгыны (моон ыңай – Ажил берикчилери дээн) социал кады ажилдажылга принциптеринге үндэзилеп республиканың амыдыралчы ажил-чорудулгазын, бүдүрүлгени хөгжүдерин, ажилдакчыларның каттыжылгыны болгаш эрге-хоойлу камгалалын хандыраарга чугула байдалдарны тургузар сорулга-биле 2008 – 2009 чылдарның үезинин бо Дугуржулгазын (моон ыңай – Дугуржулга дээн) чарган.

Дугуржулгага ат салган талалар боттарының бүрүн эргелерининг хемчээлинде Россияның Хамаарышпас Профэвилелдер Федерациязының, Россия Федерациязының Чазаның, Бүгү-россияның ажил берикчилерининг каттыжылгыны болгаш эрге-хоойлу камгалалын хандыраарга чугула деп хүлээп көөр. Талалар социал кады ажилдажылга принциптерин хөгжүдүп турар коллективтерге бүгү талалыг дузаны кадарын хүлээнир. Ынчаарга талалар Дугуржулганы чугаалажылга чорударына, адырлар, девискээр дугуржулгаларын болгаш коллектив керээлерин чарарына чугула деп хүлээп көөр. Дугуржулгаже эң-не чугула хүлээлгелерин болгаш магадылалдарны киригген база күш-ажылчы коллективтеринин ол магадылалдарны коллектив керээлеринге калбартып алыр эргелерин талалар хүлээп көөрүп турар.

Дугуржулганың талаларының санап турары-биле келир үеде Тыва Республиканың социал политиказының кол сорулгазы болза, кижининг төлептиг чуртталгазын болгаш хостуг хөгжүлдизин хандырып турар байдалдарны тургузары, социал дең эвес чорукту кудуладыры, чурттакчы чоннуң орулгаларын бедидери, баазалыг социал ачы-дузаларның ниитилелге таарымчалыг шынарын болгаш оларның бүгүдеге чедимчелин хандыраары, Тыва Республиканың экономиказының хөгжүлдизинге үндэзилеп, эргежок чугула чуртталга деңнелиндин магадылалдарын тургузары болур уjurлуг.

Бо Дугуржулгада көрдүнген хүлээлгелерни азы социал-күш-ажылчы хамаарылгаларны таарыштыр башкараар талазы-биле республиканың үш талалыг комиссиязының шийтирилелерин күүсетпээн азы болур-чогууру-биле күүсетпээн таварылгада, буруулуг тала азы буруулуг кижилер Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзинде, федералдыг болгаш республиканың хоойлужулгаларында көрдүнген харысалгага онаажыр.

Дугуржулга аңаа ат салган хүнүнден эгелеп болгаш 2009 чылдың декабрь 31-ге чедир күштүг болур. Дугуржулганың күштүг бооп турар хуусаазын талаларның шийтири-биле үш чылга чедир узадып болур.

1. Экономиктиг политика адырында

Талаларның санап турары-биле келир үеде республиканың экономиктиг политиказы болза, экономиканың структуразын инновациялыг чаартырыңче, ооң чижилгеге кирип болурун болгаш дүрген хөгжүүрүн бедидерин хандырып турар байдалдарны тургузарыңче уланган турар уjurлуг. Мурнады көргөн угланышкыннары - көдээ ажил-агый, энергетика, тудуг материалдарын бүдүрери болгаш туризм.

Талалар:

1.1. Федералдыг программаларны боттандыраарына кирир, хемчеглери боттандыраарын болгаш оларның күүселдезинин квартал санында мониторингизин хандыраар.

1.2. Республиканың социал-экономиктиг

хөгжүлдизин дүргедидир сорулга-биле бизнестинг социал харысалгазын бедидеринче демниг күштү угландыраар.

1.3. Тус чер бот-башкарылга органны-биле кады социал уjur-дузалыг организацияларның саң-хөө байдалын экижидер талазы-биле кризиске удур программаларны күүседиринге дузалажыр, ук программаларны боттандыраарына боттут дузаны кадар.

1.4. Ажыктыг инвестиция төлөвилелдерин боттандыраарына дузалажыр.

Чазак:

1.5. Республиканың ажил-агый комплекзининг адырларына бүдүрүлгениң болгаш ачы-дузаларның хемчээлдерининг кызырлырын болдурбас талазы-биле хемчеглерни боттандыраар, төлээр аргазы чок бүдүрүлгелерни саң-хөө талазы-биле экижидерин, эде тургузарын боттандыраар талазы-биле саналдарны белеткээр.

1.6. Ажилдакчыларның күш-ажыл байдалдарын экижидеринге, ажил чок чоруктуң деңнелин кудуладырына, республикаже немелде инвестицияларны киришти-ринге, регионнуң бүдүрүкчүлери деткиринге дузалап турар федералдыг тускай сорулгалыг программаларга киржиринге чагыгларны тургузар.

1.7. Тудуг ажылына идиг бээринге тудуг материалдарын бүдүрерин, энергетиканы болгаш инженер четкилерин хөгжүдөр талазы-биле программаны ажилдап кылыр.

1.8. Тус черниң бараан бүдүрүкчүлери-нин продукция дужаар кезин өстүрүшкөөн, бот-боттарына ажыктыг байдалдарга күрүнениң болгаш муниципалитеттин чагыгларын, чээлилерин болгаш программаларны салырына дузалажыр.

1.9. Өөредилгениң чаа программаларын, дериг-херекселдерин болгаш технологияларын ажыглавышаан, кадрлар белеткээр болгаш оларның билин бедидер талазы-биле ажилды организаастаар.

1.10. Өнчүнүн бүгү хевирининг көдээ ажил-агый организацияларының ажыктыг ажилдаарына байдалдарны тургузарыңче, көдээ суурнуң материал-техниктиг баазын быжыглаарыңче болгаш инфраструкту-разын хөгжүдериңче уланган агроулетпүр комплекзининг хөгжүдериңче күрүнө деткирениң хемчеглерин ажилдап кылыр болгаш оларны боттандыраар.

1.11. Ажыктыг бюджет системазын тургузарыңча, ооң экономиктиг өзүлдеге идиг бээринче болгаш социал дең эвес чорукту кудуладырыңча, мурнады көргөн тодаргай чүүлдерниң кызыгаарында бюджет акша-хөреңгилерининг чарыгдалдарының ажыктыын бедидеринче уланган болурунга дузалажыр.

1.12. Биче сайгарлыкчы чоруктуң, ус-дарган ажилдың, тараачын (фермер) ажил-агыйларның, биче сайгарлыкчы чоруктуң адырында хоойлужулгаларны экижидерин, ону деткирининг хемчеглери системазын тургузарын кириштир, хөгжүүрүңге байдалдарны тургузар.

1.13. Чурттакчы чонга ачы-дузалар чедирери болгаш барааннар бүдүрери-биле холбашкан муниципалдыг организациялар четкилерин хөгжүдөр адырда тус чер бот-башкарылга органнының аргаларын калбартырына дузалажыр.

1.14. Продукцияларга, барааннарга болгаш ачы-дузаларга өртектер болгаш тарифтер өстүрер темпини тудар сорулга-биле анаа монополияларның субъектилер өртектерининг (тарифтерининг) күрүнө башкарыл-газының механизм ажиллаарын уламчылаар.

1.15. 1995 чылдың ноябрь 24-те «Россия Федерациязына инвалидтерининг социал камгалалының дугайында» №181-ФХ Феде-ралдыг хоойлуга дүүштүр тус черниң үндү-рүлгелерининг талазы-биле чигелделерин ажилдакчыларның 50 хуузу инвалидтер бооп турар организацияларга болгаш бүдү-рүлгелерге бээр.

Ажил берикчилери:

1.16. Чижилгеге кирип болур продук-

цияны үндүрерининг болгаш ажилчын олут-тарны камгалаар талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр. Үндүрүп турар продукциязы-ның болгаш ачы-дузаларының хемчээлде-рининг өзүлдезин баш удур көрүшкөөн, 2008 – 2009 чылдарда улетпүр бүдүрүлгелерининг экономиктиг болгаш социал хөгжүлдизининг планнарын ажилдап кылыр болгаш боттандыраар.

1.17. Бүдүрүлге күчү-күжүн камгалап арттыраарын хандыраар, бүдүрүлгенин хоозураарын болдурбас.

1.18. Ажилдакчыларның профессионал өзүлдезинге эки байдалдарны тургузар.

1.19. Бүдүрүлгелерни эде тургузарының болгаш технологтуг эде чепсеглендире-рининг талазы-биле ажилдап кылып турар хемчеглерининг дугайында профэвилел комитеттерин меделээр.

1.20. Организацияларның социал-эко-номиктиг байдалының дугайында күш-ажылчы коллективтерининг мурнунга үргүлчү отчет-таар.

1.21. Профэвилел органнына доку-ментилер, саң-хөө ажил-агый ажил-чо-рудулгазының анализтери база ревизия болгаш аудитор хыналдаларның түңнелде-ри-биле таныжып көөр эргелерни бээр.

1.22. Бараан бүдүрүкчүлери федералдыг болгаш республика бюджетинден ылгап берип турар акша-хөреңгилерин ажыктыг ажыглаарын хандыраар, чурттакчы чонну көдээ ажил-агый болгаш улетпүр продук-циязы-биле хандыраар талазы-биле хемчег-лерни алыр.

Ажил берикчилер профэвилелдер-биле кады:

1.23. Улетпүрнүн болгаш көдээ ажил-агый продукциязының херектелдиг бооп турар барааннар, ачы-дузалар бүдүрүл-гезин болгаш шынарын быжыктыраар база көвүдедир талазы-биле хемчеглерни тодарадыр болгаш боттандыраар.

1.24. Бүдүрүлгелерге эрге-хоойлу бол-гаш экономиктиг айтырыглар талазы-биле ажилдакчыларны өөредир системаны организаастаар.

1.25. Бүдүрүлгеде ажилдакчыларның профессионал хөгжүлдизининг талазы-биле эгелерин коллектив керээлеринге баш удур көөр.

Профэвилелдер:

1.26. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринге, продукцияның бот-үнезин чигеди-ринге, күш-ажыл чурумун быжыглаарына, бүдүрүлге болгаш организация организас-тыг база чурумнуң болурунга күжениш-киннерин угландыраар.

1.27. Бүдүрүлгеге ажилдакчыларның профессионал хөгжүлдизининг сорулга-ларын шийтирилээринге ажил берикчилери-биле кады ажилдаар. Ажилдакчыларның мергежилдин бедидерде, чаа ажилдарга болгаш мергежилдерге кадрларны белеткеп база оларның билин бедидип тура, эрге-лерин камгалаар.

1.28. Девискээрниң, республиканың адырларның тарифтиг дугуржулгалары болгаш коллективтиг дугуржулгалар тава-рыштыр бүдүрүлгениң быжыгып доктаарын, бүдүрүлге даалгаларын күседир чору-дугага ажилдакчыларны кириштирерин чедип алыр, ажилдакчылар иштики күш-ажылчы чурум дүрүмнерин сагырына дузалажыр.

1.29. Профэвилел активин бүдүрүлгени эргелеп-башкараарына киржиринге, кол-лективтиг, күш-ажылчы керээлерни, дугур-жулгаларны тургузарына болгаш хүлээп алырына, коллективтин күш-ажылчы чөрүл-дээлерин шийтирилээринге өөредирин организаастаар.

1.30. Ажилдакчыларның санында хама-рылга чокка бүгү хевирлерининг организа-цияларын коллективтиг дугуржулгаларны албан чарарын саналдап кирир болгаш Россия Федерациязының Күш-ажыл ко-декзининг 50 чүүлүңге дүүштүр күш-ажыл талазы-биле органнына оларның меделел-бүрүткелин организаастаар.

2. Ажил төлевири, чурттакчы чоннуң орулгалары болгаш чуртталгазының деңнели Чазак:

2. Чурттакчы чоннуң орулгаларының адырында политиканың кол сорулгазы болза, чурттакчы чоннуң боттут орулгазы-ның доктаамал улгадыры, чурттакчы чоннуң янзы-бүрү социал-демографтыг бөлүкте-рининг акша орулгаларын аңгылаары, ядыы чоруктуң масштавын кудуладыры, амыды-раарына эң-не эргежок чүүлдерден орул-галары куду чурттакчы чоннуң кезин эвээ-жедири болур.

2.1. Күш-ажыл төлевиринге, стипендия-лар болгаш пособиелер төлээринге чорут-кан акша-хөреңгилерининг тускай сорулга-лы-биле ажыглаарының күрүнө болгаш хөй-ниити контролон хандыраар.

2.2. Республиканың бюджет акша-хөрең-гилерин чарыгдалының контролон ханды-раар болгаш оларның тускай сорулгалыг ажыглаары дээш персоналдыг харысал-галыг болур.

2.3. Бюджет адырында ажилдакчыларга шалыңны үе-шаанда болгаш долузу-биле төлээр талазы-биле хемчеглерни алыр.

2.4. Республика бюджетинден акша-ландырып турар бюджет адырының ажил-дакчыларының шалыңын өстүрерининг талазы-биле хемчеглерни алыр.

2.5. Амыдыраарына эң-не эргежок чүүл-дер хемчээлин ай санында санаар болгаш ону массалыг информация чепсектеринге квартал санында парлаар.

2.6. Күрүнө статистиказының федерал-дыг албанының Тыва Республика талазы-би-ле девискээр органы квартал санында со-циал-күш-ажыл хамаарылгаларын таа-рыштыр башкараар талазы-биле республи-каның үш талалыг комиссиязының секре-тариадынга акша орулгаларының, шалың-ның, чурттакчы чоннуң амыдыраарына эң-не эргежок чүүлдерден орулгалары куду кезининг болгаш чурттакчы чоннуң ажилга хаара туттунганының дугайында меделерни кирир.

2.7. Өнчүнүн бүгү хевирининг организа-цияларына күш-ажыл төлевирининг ады-рында күрүнениң социал магадылалдарын хандыраарына контролду боттандыраар.

Бюджет адырында дашкаар ажил берикчилери:

2.8. Бүдүрүлгениң ниити чарыгдалда-рында эрткен үе дургузунда чедип алга-нында куду эвес күш-ажыл төлевирининг кезин камгалап арттыраар.

2.9. Адырларның тарифтиг дугуржулга-ларын болгаш бо Дугуржулганы барым-даалап, күш-ажыл дугуржулгаларын чарар болгаш боттандыраар арга-биле ажилдак-чыларның күш-ажыл төлевирин таарыштыр башкараарын боттандыраар.

2.10. Адырларның (тарифтерининг) дугур-жулгаларында болгаш коллективтиг дугур-жулгаларда хүлээп алдыган чурумга дүүш-түр акша-шалыңының индексациязын чорудар.

2.11. Ажилдакчыларга шалыңын өй-шаанда болгаш долу хемчээлге чартык ай бүрүзүндөн эвээш эвес катап саналга хуу-дустарын албан бергеш, төлээр. Шалыңны төлээрининг талазы-биле өрелиг апарганда, профэвилелдер-биле кады өрени төлээр хуусааларын айыткан хемчеглерни ажилдап кылыр.

2.12. Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзининг 128 чүүлүнүн 3.5 иштики пунктуларында көрдүнген таварылгаларда төлевирлиг шөлээни бээр.

2.13. Ажил берикчилерининг буруузу-биле ажилчының ажил чок анаа турган үезин ажилдакчының ортумак шалыңының хемчээлинге төлөп бээр.

2.14. Организацияның удуртукчузунун болгаш кол мергежилдинг ажилчының ортумак шалыңының аңгылаашкынын кызыраарына дузалажыр.

2.15. Шалыңны төлээр хуусааларны үрзэн таварылгада, өрелерин төлээрде

хуусаазын эрттирген хүн бүрүзүнүн төлөвүн түндүндөн РФ-тин ТБ-ниң ол үедө күштүг бооп турар эде акшаландырар ставказынын үш чүстүг чаңгызындан куду эвес хемчээлдиг акша компенсациязын төлөвишаан, өрөни төлээр, озалдаткан түннениң индексациязын чорудар.

2.16. Шалынны озалдадып турары-биле ажилды түр үедө соксаткан таварылгада, ажилдакчыларга ол үе дээш төлөвирни ажил берикчизинин буруузу-биле анаа турары дээш төлээр.

Профэвилелдер:

2.14. Шалынны өй-шаанда бээр кезээнде ажилдап турарларның эргелерин камгалаарын болгаш күш-ажыл талазы-биле хоойлужулганы болгаш өске-даа нормативтиг актыларны сагыыры дээш контролду хандыраар.

2.15. Күш-ажыл төлөвириниң айтырыгларынын талазы-биле коллективтин күш-ажыл чаргыларын илередиринге болгаш ону болдурбазына киржир. Бүдүрүлгелерге күш-ажыл чаргылар талазы-биле комиссияны организацияларга ажилдап турарынын үр уламчылаанын, ажилдакчыларны өске ажилче шилчидериниң дугайында чугаалажышкыннары чорудар.

3. Күш-ажыл рыногун хөгжүдери болгаш чурттакчы чонну ажилга хаара тударына дузалажыры

Күш-ажылга хаара тудар рынок адырында кол сорулга болза – ажил берикчизин чогуур квалификациялыг ажилчын күш-биле, а ажилчын кижини – ажил, чогумчалыг шалын-биле база күш-ажылдың болгаш арыг-шевернин айыыл чок чоруунуң негелделеринге дүгжүп турар күш-ажыл байдалдары-биле оперативтиг хандырып турар ажыктыг болгаш цивилизастыг күш-ажыл рыногун тургузары болур.

Талалар:

3.1. Ажил чок чорукту кызырар сорулга-биле өчүнүн бүгү хевириниң бараан бүдүрүкчүлерин деткир хемчеглерни ажилдап кылыр болгаш оларны боттандыраар.

3.2. Үш талалыг комиссияның хуралдарына ажилчыннарын массалыг хостадып турарынын айтырыгларын сайгарып көөр, ажилчыннарын массалыг хостадып турарынын чылдагааннарын анализтээр болгаш түнээр, массалыг хостадып турарынын уржуктарын чавырылдыраар хемчеглерни хүлээп алыр.

3.3. Ажилчыннарын массалыг хостадып турарын үнелээр барымдаалары болза:

а) Санын азы штадын кызырганы-биле дараазында санныг ажилдакчыларны үндүргени:

100-ке чедир кижини санныг организацияларга:

- 30 календарылыг хүннер дургузунда 10 болгаш оон хөй кижилерни;

- 90 календарылыг хүннер дургузунда 30 болгаш оон хөй кижилерни;

101-ден 500-ке чедир кижини санныг организацияларга:

30 календарылыг хүннер дургузунда 30 болгаш оон хөй кижилерни;

- 39 календарылыг хүннер дургузунда 60 болгаш оон хөй кижилерни;

501-ден база оон-даа хөй кижини санныг организацияларга:

- 30 календарылыг хүннер дургузунда 50 болгаш оон хөй кижилерни;

- 90 календарылыг хүннер дургузунда 100 болгаш оон хөй кижилерни үндүргенде.

Чазак:

3.4. Кадрларны өөредирин болгаш билин бедидерин организацияларга талазы-биле хемчеглерни, хостаткан ажилдакчыларнын мергежилин болгаш билин бедидерин көрүп турар чурттакчы чонну ажилга хаара тударына дузалажы республика программаларын ажилдап кылырын болгаш боттандыраарын хандыраар.

3.5. Бүгү деңнелдин бюджеттеринин акша-хөреңгилеринин база ажил берикчилеринин акша-хөреңгилеринин күсели-биле күштүг бооп турар хоойлужулгага дүүштүр бар ажилчын олуттарны камгалап арттыраар болгаш 2008-2009 чылдар дургузунда 1.5 мундан эвээш эвес немелде ажилчын олуттарны тургузары.

3.6. Ниити ажил чок чоруктуң деңнелин бедидерин болдурбас: экономиктиг идепкейлиг чурттакчы чоннуң санындан 2008 чылда – 19,5 хуу, 2009 чылда – 19,2 хуу.

3.7. Ажыктыг ажилдап турар ажилчын олуттарнын ажилын хандыраарынга болгаш чаа ажилчын олуттар тургузарына үндүрүг

болгаш чээли политиказынын адырында экономиктиг чепсектерни ажылгаар талазы-биле хемчеглерни тодарадыр. Бүдүрүлгени калбартырынга, чаа ажилчын олуттар тургузарына акша-хөреңги салып турар организацияларга үндүрүг чигелделерин кириер аргазын көөр.

3.8. Күрүнениң статистика органнарынын чыл санында адырлар, кожууннар болгаш хоорайлар талазы-биле ажилчын олуттар шимчээшкенин статистиктиг шинчилээрин болгаш мониторингизин чорударын (чаа ажилчын олуттарны кирип турары, ажыктыг ажилдап турар ажилчын олуттарны камгалап арттырып турары) хандыраар. Ындыг информацияны үш талалыг комиссияга кириер.

Ажил берикчилери:

3.9. Адырларнын дугуржулгаларында болгаш коллективтиг дугуржулгаларда тодараттыг нормаларга удур ажилдакчыларнын массалыг хостадырын болдурбас, профэвилелдер-биле күш-ажылчын хүннү кызырарынын байдалдарынын, ажилдың анаа туруп турарынын үр уламчылаанын, ажилдакчыларны өске ажилче шилчидериниң дугайында чугаалажышкыннары чорудар.

3.10. Хоозураан бүдүрүлгелеринин хостадып турар ажилдакчыларын оларнын эт-хөреңгизинин баазына катап тургустунуп турар ажилчын олуттарга колдап ажилга кириерин хандыраар.

3.11. Кожууннарнын болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларнын чурттакчы чонну ажилга хаара тудар күрүнениң албан черлери – төптерге хостуг ажилчын олуттар дугайында медээлерни долзуу-биле болгаш өй-шаанда дамчыдаар.

3.12. Кызырылдага таваржып турар ажилдакчыларга коллективтиг керээлерде көрдүнгөн чурум болгаш негелделер езу-гаар хоойлужулга-биле доктааттыгнал социал магадылалдарны ажил чигелделерин болгаш компенсацияларны бээр.

Профэвилелдер:

3.13. Профэвилелдер организацияларынга, профэвилелдер кежигүннеринге ажилга хаара тудар айтырыглар талазы-биле халас консультацияларны болгаш эрге-хоойлу дузазын кадар.

3.14. Коллективтиг керээлерге болгаш дугуржулгаларга ажилчын олуттарны камгалап арттыраар талазы-биле, оон иштинде долу эвес ажил үезинин чурумунче шилчир, ажилчыннарын билин бедидер оон-даа өске, ажил берикчизи-биле дугурушкан хемчеглерни хүлээп алыр болгаш ажилга хаара тудар талазы-биле эгелерни кириерин хандыраар.

3.15. Тыва Республиканың чурттакчы чонун ажилга хаара тударынын Программаларын ажилдап кылырынга болгаш боттандыраарынга киржир.

4. Социал камгаладылганы, социал камгалалы

Талалар:

4.1. Уругларга болгаш элээдилерге бүгү хевирниң чайгы кадыкшыдылга лагерлеринин, улуг класс өөреникчилеринге күш-ажыл болгаш дыштанылга лагерлеринин четкизин камгалаарына дузалажыр болгаш оларнын материал-техниктиг баазынын хандыраар.

4.2. Дугуржулга күштүг бооп турар үедө бюджеттен дашкаар фондларнын акша-хөреңгилеринин болгаш боттарынын акша-хөреңгилеринин күсели-биле ажилдакчыларнын санатория-курорт хандырылганын, база ол ышка уругларны кадыкшыдар болгаш дыштандыраар талазы-биле акшаландырышыкынга киржиринин чурумун камгалап арттыраар.

Чазак:

4.3. Чонга социал магадылалдарнын деңнелин бедидеринче угланган политиканы чорудар.

4.4. Доктааткан баш билер айтырыгларынын иштинге барааннарга болгаш ачы-дуза чедирелгелеринге өртөктерниң болгаш тарифтерниң таарыштырылганын боттандыраар.

4.5. «(2007-2008 чылдарда) Тыва Республиканың коммуналдыг инфраструктуразынын объектилеринин чаарты дерилгези» республика программасынын боттандырылганын чорудар, чуртталга-коммунал ачы-дуза чедирелгезинин талазы-биле чуртталга субсидияларын бээринин аргазы-биле чурттакчы чоннуң чединмес амыдыралдыг кезээнге социал камгалалды хандыраар.

4.6. Бүгү деңнелдеринин бюджеттерин тургузуп тургаш, кадык-камгалал, өөредилге, эртем, культура, социал хандырылга сорулгаларына акшаландырышыкыннын

адыр нормаларын өөренип көөр.

4.7. Күрүнениң социал үлегерлерин доктаатканынын аайы-биле чоннуң янзы-бүрү категорияларынга социал төлөвирлер болгаш чигелделер бээринин адресстиг чоруун чурумчудар болгаш хандыраар.

4.8. Ажилдавайн турар чурттакчыларнын ыяап-ла медицина камгаладылганын тус чериниң бот-башкарылга органнарынче камгаладылга дадывырларынын үезинде шилчидилгезин хандыраар.

4.9. Тыва Республиканың республика бюджетинде «Тыва Республиканың Кыдыкы Соңгу чүк районнарында болгаш анаа деңнэн черлерде ажилдап база чурттап турар кижилерге күрүнө магадылалдарынын болгаш компенсацияларынын дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң боттандырылганын акша-хөреңгини көөр.

4.10. Чоннуң эмчи хандырылганынын системанын чаартыр. Халас эмчи дузазынын магадылалдыг хевирлерин камгалап арттыраар.

4.11. Эмнелге албан черлерин, өөредилге, культура болгаш чоннуң социал камгалал албан черлерин, оон иштинде уруглар дыштанылганынын болгаш кадыкшылганынын албан черлерин хаарын, угланышкынын эде көөрүн болгаш сааржылга черлеринге дамчыдарын болдурбас.

Ажил берикчилери:

4.12. Бюджеттен дашкаар фондларже камгаладылга дадывырларын үезинде шилчидер, социал камгаладылга талазы-биле магадылаан пособиелеринин төлөвирин, пенсия камгаладылганынын системасында ажилдакчыларнын хуу учедун үезинде чорудар.

4.13. Коллективтиг керээлерге организацияларнын ажилдакчыларынга хоойлужулгада көрдүнгенинге бодаарга, боттун акша-хөреңгилеринден немелде күш-ажыл болгаш социал-амыдырал чигелделерин көөр.

4.14. Организацияларнын ажилдакчыларыннын чылыг болгаш баш удур эмнээшкенин чеми-биле хандырылганынын организасташкынын нормалар болгаш коллективтиг керээлер-биле көрдүнгөн хемчээлдерге хандыраар.

Профэвилелдер:

4.15. Организацияларнын уругларнын хоорайдан дашкаар кадыкшылга лагерлеринин ажилына контролду боттандыраар.

4.16. Организацияларга социал камгаладылга талазы-биле комиссияларны тургузар, оларны ажилын организацияларга.

4.17. Социал программалар ажилдап кылырынга киржир болгаш оларнын күселедизинге контролду боттандыраар.

4.18. Пособиелер болгаш компенсациялар төлөвиринге хөй-ниити контролон боттандыраар, социал камгаладылга талазы-биле бюджеттен дашкаар фондларнын болгаш комиссияларнын ажилына киржир, кышкы дыштанылга хүннеринде ажил берикчилери-биле кады уругларга чаа чыл оюн-тоглааларын болгаш бүгү школачы уругларга белектер тыпсырын организастаар.

4.19. Муниципалдыг тургузулгаларнын деңнелинге Профэвилелдер даргаларынын чөвүлелдерин тургузар.

5. Күш-ажыл камгалалынын болгаш экологтуг айыыл чок чорук талазы-биле

Талалар:

5.1. Долгандыр хүрээлел камгалалынын талазы-биле мониторингиге, хемчеглер ажилдап кылырынга киржир.

5.2. а) бичин болгаш элээди уругларнын кадыкшылга албан черлеринге болгаш массалыг дыштанылганын өске-даа черлеринге кадык-чаагай болгаш айыыл чок турарын хандыраар. Чайгы дыштанылга сезонунга лагерлеринин болгаш уругларнын массалыг дыштанылганын өске-даа черлеринин девискээрлеринин шинчилгезин болгаш белеткелин үезинде чорудар.

б) кижиге күш-ажылдың айыыл чок байдалын тургузарынын, кемдээр чорукту болгаш профессионал ааргыларны болдурбазынын талазы-биле санитарлыг хемчеглерни баш удур ажилдап кылыр.

в) «Бүдүрүлгеге озал-ондактыг таварылгалардан болгаш профессионал ааргылардан ыяап-ла социал камгаладылга дугайында», «Россия Федерациязынга күш-ажыл камгаладылганынын үндениннеринин дугайында» федералдыг хоойлуларнын боттандырылганын хемчеглерни алыр.

Чазак:

5.3. Долгандыр хүрээлел камгалалын болгаш чоннуң экологтуг айыыл чок чоруун, республика девискээринде бойдус курла-

вырларынын камгалалын болгаш чогумчалыг ажылгалын хандыраар. Оон иштинде:

а) долгандыр хүрээлел камгалалынын дугайында хоойлуну ажилдап кылыр болгаш тайганы өрттен камгалаарынын талазы-биле хемчеглерни алыр. Бюджетке өрттерни өжүреринге болгаш оларны баш удур болдурбазына акша-хөреңгилерни көөр.

б) ажыктыг казымалдар казып турар организацияларга оларнын бойдука когарал чедирип турарына хамаарыштыр хыналданы, анализти чорудар болгаш когаралды эвээжидеринин талазы-биле хемчеглерни алыр.

5.4. Россия Федерациязынын Социал камгалал фондузунуң девискээр салбыры-биле ажил берикчилеринге күш-ажылдың кадык болгаш айыыл чок байдалдарын тургузарына идиг болур экономиктиг сонуургалдыг механизмдерин шигээдиринин талазы-биле хемчеглерни алыр.

5.5. Экологтуг кижизидилге, өөредилге болгаш чырыдышыкын, экологтуг билиглер суртаалдарынын талазы-биле бүгү хемчеглерни алыр, чонну эргежок чугула экологтуг медээлер-биле хандыраар.

5.6. Удуртукчуларнын, специалистеринин болгаш өске-даа категорияларнын ажилдакчыларыннын күш-ажыл камгалалынын талазы-биле өөредилгезин болгаш билиглер хыналдазын организацияларга.

Ажил берикчилери:

5.7. Ажилчын олуттарнын аттестациязынын медээлеринге үндэзилээш, күш-ажылдың хоралыг, айыылдыг болгаш аар байдалдарлыг мергежилдеринин болгаш албан-дужаалдарнын даңзынын тургузар, күш-ажылдың таарымча чок байдалдарында ажилдап турар кижилерге чигелделеринин болгаш компенсацияларнын үезинде төлөвирин бээр болгаш хандыраар.

5.8. Россия Федерациязынын Күш-ажыл яамызынын 1994 чылдың октябрь 12-де №64 сүмелеринге дүүштүр өчүнүн хевирлеринден база ажил-агый чорудулганынын адырында хамаарылга чокка 10 кижиден хөй санныг ажилдакчылыг бүгү бүдүрүлгелерге күш-ажыл камгалалынын талазы-биле комитеттерин (комиссияларны) тургузар, комитеттер (комиссиялар) кежигүннерин өөредир, оларнын ажилына болгаш күш-ажыл камгалалынын талазы-биле төлээлеткен бүзүрөткен кижилеринин ажилдаарына таарымчалыг кижилеринин тургузар.

5.9. 100 кижиден хөй санныг ажилдакчыларлыг бүдүрүлгө черлеринге болгаш организацияларга күш-ажыл камгалалынын талазы-биле специалистин олудун штатка тургузар.

5.10. Күш-ажыл камгалалынын талазы-биле хемчеглерни ажилдап кылыр болгаш оларнын акшаландырышыкын продукция бүдүрүлгезинден чарыгдалдар түнүнге 0,1 хуудан эвээш эвес азы эдилээшкенин чарыгдалдарын 0,7 хуудан эвээш эвес санаашкына көөр.

5.11. - бакчынарны, дериг-херекселдерни, а ол ышка бүдүрүлгедө ажылгап турар херекселдерни, чиг этти болгаш материалдарны ажылгап турда, ажилдакчыларнын айыыл чок чоруун;

- ажилдакчыларнын өөредилгезин, тайылбырлаашкынын, кадыкшылынга когарал чедирип болурунун байдалдарынын болгаш бар айыылынын, оларга төлээр ужурулук компенсациялар дугайында билинниң хыналдазын;

- сертификаттыг тускай хепти, тускай идикти болгаш хуу камгалалдың өске-даа чүүлдерин садып алырын болгаш бээрин;

- хоралыг күш-ажыл кылып турар кижилерге сүтү азы анаа деңнэн өске-даа продуктуларны бээрин хандыраар.

5.12. Ажилдап турар херээженнерин, назы четтээженнерин күш-ажыл камгалалынын, оларнын кадыкшылынын, оларга чигелделерни болгаш магадылалдарны бээринин талазы-биле дээштиг хемчеглерни алыр.

5.13. Бүгү ажил-агый субъектилеринге экологтуг айыыл чок чоруктуң негелделеринин күселедизин хандыраар.

Профэвилелдер:

5.13. Организацияларга күш-ажыл камгалалынын талазы-биле күш-ажыл байдалдарынын болгаш хоойлужулга болгаш өске-даа нормативтиг актылар сагылганынын талазы-биле контролду боттандыраар, а хажыдышыкыннар илереттинген таварылгада, оларны эдерин ажил берикчилеринге сүмелээр.

5.14. Бүдүрүлгө черлеринге күш-ажыл камгалалынын талазы-биле бүрүн эргелиг (бүзүрөттирген) кижилерни сонгул алыр, оларга медотиктиг дузаны көргүзөр болгаш удуртулганы боттандыраар, оларнын өөредилгезин организацияларга.

5.15. Республика болгаш организация деңнелинге социал камгаладылга болгаш ыяап-ла эмчи камгаладылганын фондуларының акша-хөреңгилеринин чарыгдалдарының контролон боттандырат. Фондуларның баштаар черлеринин ажилынга киржир.

6. Социал эштежилге болгаш Дугуржулганың талаларының хөделиишкннерин харылзаштырары

Талалар:

6.1. Республиканың үш талалыг комиссиязынга күш-ажыл камгаладылганын, ажилга хаара тудар чорук, чоннуң ыңай-бээр көжүлдезинин, орулгазының болгаш амыдыралының деңнелин, коллективтиг күш-ажыл чөрүлдээлеринин, күш-ажыл хоойлу-жудулганын сагылгазының айтырыгларының талазы-биле халас медээни бээр;

- Дугуржулгаже кирген айтырыглар талазы-биле шийтирлерни үш таланың комиссиязының хуралыга оларны чугаалашкан соонда, хүлээп алыр;

- чоннуң болгаш ниитилелдин эрге-ажыктары-биле холбашкан социал-экономикай айтырыглар талазы-биле республика хоойлуларының болгаш республиканың өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының төлөвилелдеринин сайгарылгазын оларны Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алыр мурнунда чорудар;

- профэвилелдеринин ажил-чорудулгаларының эргелерин болгаш магадылалдарын сагыр, профэвилелдеринин болгаш оларның соңгудалыг органның хоойлу езугаар ажил-чорудулгазынга байдалдарны тургузар, профэвилелдерин тургузарынга болгаш ажилдаарынга шаптыктавас;

- профэвилелдеринин болгаш оларның каттыжышкыннарының кежигүн дадывырларын туду эвес акша-биле төлөвилелдин талазы-биле база профэвилелдеринин агар саннарынга акша-хөреңгилеринин ай санында болгаш халас шилчидилгезинин база ооң-биле ажил төлөвилеринге банкыларның оларны бээринин талазы-биле эргелерин хандырат;

- кежигүн дадывырлар шилчидилгезинин талазы-биле өрени чок кылыр болгаш ооң соонда чылдарда оларның тургустунарын болдурбас;

- профэвилелдеринин эге организацияларын тургузарынга деткимчени көргүзөр;

- девискээр, адыр болгаш профессионал дугуржулгаларны база өчүнүн бүгү хевирлеринин бүдүрүлгө черлеринге коллективтиг керээлерни чарарын болгаш оларның боттандырылганын база күш-ажыл талазы-биле органның оларның дыңнадылгы бүртүкелди чедип алыр.

6.2. Тыва Республиканың Статистика талазы-биле күрүне комитеди социал-күш-ажыл таарыштырылганын талазы-биле республиканың үш талалыг комиссиязын 1 дугаар капсырылгага дүүштүр республикада байдал болгаш социал-экономикай көргүзүлгелеринин хөгжүлдезинин угла-нышкыннарының дугайында квартал

санында медээлеп турар.

6.3. Өчүнүн бүгү хевирлеринин организацияларына коллективтиг күш-ажыл чөрүлдээлерин болдурбазынга, оларның үезинде көөрүнгө болгаш удурланышкын акциязы эгелээринге чедир шийтирлээринге дузалаар.

Чазак:

6.4. Ажил берикчилерин каттыжылгазынга, социал-күш-ажыл харылзааларының талазы-биле ажил берикчилеринин эргелерин, хүлээлгелерин болгаш харысалгаларын быжыглаарыга дузалаар.

6.5. Профэвилелдеринин төлөвлеринин социал ужу-дузалыг, күрүне болгаш муниципалитет өчү-хөреңгизинин объектилеринин хуужудулганын, бүдүрүлгелеринин буураашкынның, чонну ажилга хаара тударының айтырыгларын болгаш ажилдакчыларның база республиканың чурттакчыларының социал-экономикай эрге-ажыктарын боттандыраты-биле холбашкан өске-даа айтырыгларны көрүп турар Чазактың тургусканы комиссияларның ажилынга киржилгезин, бюджеттен дашкаар фондуларын башкарылганынга киржилгени хандырат.

Ажил берикчилери:

6.6. Өчүнүн бүгү хевирлеринин организацияларына коллективтиг керээлер чарарын организастаар, оларны күш-ажыл талазы-биле органның дыңнадыг бүртүкелнге бээр, коллективтиг керээлеринин күүселдезин хандырат.

6.7. Профэвилелдеринин эргелеринин болгаш магадылалдарының сагылгазын хандырат, организацияларга оларның организастыг хоойлу-дүрүм хевиринден хамаарылга чокка профэвилелдерин тургузарынга болгаш ажилдадырынга шаптык катпас.

6.8. Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзинин 377-ги чүүлүнге дүүштүр профэвилелдер организацияларына культура-массалыг болгаш күш-культура-кадыкшылга ажилдарын эрттиреринге акша-хөреңгилерин коллективтиг керээлер болгаш дугуржулгалар-биле тодараткан хемчээлдерге, ынчалза-даа күш-ажыл төлөвилеринин фондузунун 0,5 хуузуңдан эвээш эвеске шилчидер.

Профэвилелдер:

6.9. Профэвилелдеринин харылзаштырылга чөвүлелдеринин девискээр дугуржулгаларын чарарының талазы-биле, профэвилелдеринин адырларын республика комитеттеринин адырлар дугуржулгаларын чарарының талазы-биле ажилды оларга өчүнүн бүгү хевирлеринин организацияларын кириштирбишаан организастаар.

6.10. Күш-ажыл харылзааларының хоойлу-дүрүмнүг таарыштырылганын, коллективтиг керээлерни болгаш дугуржулгаларны херек кырында чарарының айтырыгларының талазы-биле бүдүрүлгө черлеринин болгаш профэвилел организацияларының удуртукчуларының өөредилгезин организастаар.

6.11. Бо Дугуржулга-биле, а ол ышкаш адыр дугуржулгалары болгаш коллективтиг керээлер-биле көрдүнгөн хүлээлгелерни

Чазак болгаш ажил берикчилери күүсеткен таварылгада, ажил соксадышкыннарының организациячылары бооп болбас.

7. Дугуржулганың күжү, ооң күүселдезинге контроль хандырылганы болгаш талаларның харысалгалары

7.1. Талалар бо Дугуржулганы республикага дугуржулгалыг социал-экономикай политикай чорударына ниити принциптерни доктаадып турар социал эштежилгенин үндезин документизи деп санап, ооң негелделерин сагывышаан, Дугуржулганын удуртулга болдурар хүлээлгелерни хажыткан азы күүсетпээн таварылгада, Россия Федерациязының хоойлу-жудулгазы-биле көрдүнгөн харысалгаларны алырынга беленин билип турар.

7.2. Дугуржулга 2008-2009 чылдарда чардыгган болгаш аңаа талалар ат салган хүнүнден эгелеп күштүг болуп кирер болгаш 2009 чылдың декабрь 31-ге чедир күштүг болур.

7.3. Дугуржулганың күүсеттинип турарының контролон Тыва Республиканың үн таланың комиссиязы Дүрүмге, Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзинге, «Коллективтиг керээлер болгаш дугуржулгалар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунга дүүштүр, а ол ышкаш талаларының боттары чорудар.

7.4. Тала бүрүзү бо Дугуржулгага ат салган соонда, бир ай хуусаа иштинде, үш таланың комиссиязынга бодунга алган хүлээлгелерни боттандырырынга эргежок

чугула хемчеглерни ажилдап кылыр болгаш дузаар.

7.5. Талалар үш таланың комиссиязын Дугуржулганы боттандырырының талазы-биле хемчеглер күүселдезинин чоруп турарының дугайында социал-күш-ажыл харылзааларының таарыштырылганын талазы-биле чыл санында медээлеп турар. Дугуржулганың боттандырылганын чоруп турарын үш таланың комиссиязының хуралында чылда бир катап көөр болгаш ооң түңнелдерин массалыг информация чепсектеринге чырыдар.

7.6. Талалар Дугуржулганың күштүг болуп турар хуусаанын иштинде күш-ажыл болгаш экономикай харылзаалар талазы-биле коллективтиг күш-ажыл чөрүлдээлерин болгаш маргылдааларны чавырылдырырының талазы-биле олардан хамааржыр бүгү-ле хемчеглерни алыр, эргежок чугула апарган таварылгада, Дугуржулгага өскерилгелерни болгаш немелделерни кирир.

Ат салганнар:

Тыва Республиканың Чазанын мурнундан

Тыва Республиканың Чазанын Даргазының бирги оралакчызы Ш.С. Иргит

Тыва Республиканың Профэвилелдер федерациязының мурнундан

Тыва Республиканың Профэвилелдер федерациязының Даргазы Л.О. Бурбучап

Ажил берикчилеринин мурнундан «Суг-канализация системазы» КХН-ниң директору В.А. Фалалеев

Дугуржулгага капсырылга

Чоннуң амыдыралының мониторингизинин шынарының болгаш деңнелин кол социал-экономикай көргүзүглери

1. Ниити ишти ки продукт
2. Кол капиталче салышкыннар
3. Тыва Республиканың каттышкан бюджетинин социал-культурулг хемчеглерге чарыгдалдары
4. Доктаамал чоннуң саны
5. Амыдыралдың назыны
6. Уруг төрүттүнер чоруктуң ниити коэффициентизи
7. Өлүп хораар чоруктуң ниити коэффициентизи
8. Чоннуң чайгаар өзүлдези (эвээжээр)
9. Чоннуң бир кижиге онааштыр ортумак акша орулгазы
10. Херек кырында бар акша орулгалары
11. Айда ортумак санаттыг ажил төлөвири (номиналдыг; херек кырында)
12. Ажил төлөвилеринге өре
13. Хөлөзилеп алган ажилдакчыларга ниити ишти ки продуктуда күш-ажыл төлөвилеринин үлүү
14. Томуйлаан пенсияның айда ортумак хемчээли (номиналдыг; херек кырында)
15. Чоннуң бир кижиге онааштыр амыдыралдың кудуку хемчээли, оон иштинде социал бөлүктөр талазы-биле (пенсиянерлер, ажил кылып шыдаар чурттакчылар, уруглар)

16. Амыдыралдың кудуку хемчээлинден эвээш орулгаларлыг чурттакчыларның саны
17. 10 хуудан хөй болгаш 10 хуудан эвээш хандырыгган чурттакчы чоннуң орулгаларның деңзигүүрү
18. Херектел өртектеринин индекси
19. Чоннуң чарыгдалдарында аш-чем продуктуларына чарыгдалдарын үлүү
20. Экономикай идеккейлиг чурттакчыларның саны
21. Ажил чоктарның ниити саны
22. Чонну ажилга хаара тудар албанның деткимче-биле ажилга кирип алган хамаатыларның саны
23. Ажилга хаара тудар албанның өөредилгеже чоруткан кижилеринин саны
24. Күш-ажыл рыногунда берге байдалдыг кожуннарның саны
25. Бүдүрүлгөге кемдээр чорук
26. Профессионал аарыгларның кол хевирлери
27. Үлетпүр продукциязының хемчээли
28. Күш-ажыл төлөвилеринин кудуку хемчээли
29. Чаңгыс аай тариф четкизинин 1-ги разрядының тариф ставказы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Даштыкыда чурттап турар чаңгыс чер-чурттугларывыстың Тыва Республикаже эки тура-биле көжүп кээринге дуза чедирер талазы-биле Программаның төлөвилелин ажилдап кылырын организастаар талазы-биле Ведомстволар аразының комиссиязының составынга өскерилгелер кириеринин дугайында

2007 чылдың декабрь 25 № 1098 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың март 15-те «Даштыкыда чурттап турар чаңгыс чер-чурттугларывыстың Тыва Республикаже эки тура-биле көжүп кээринге дуза чедирер талазы-биле Программаны ажилдап кылырының дугайында» № 371 доктаалы-биле Ведомстволар аразының комиссиязының составынга өскерилгелерни дараазында редакция-биле кириер:

«А.П. Дамба-Хуурак — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы, удуртукчу;

К.Т. Даваа — Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыды, удуртукчу оралакчызы;

О.П. Түлүш — Тыва Республиканың Чазак Аппаратының социал-экономикай комплекстиг хөгжүлдө эргелелин килдис начальниги, харысалгалыг секретары;

А.К. Артына — Тыва Республиканың экономика сайыдының бирги оралакчызы;

А.Г. Гришелеков — Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый сайыды;

У.Т. Даваа — Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының бирги оралакчызы;

В.О. Донгак — Тыва Республиканың культура болгаш информация политиказының сайыды;

Н.В. Дудуп — Россияның Миграция албанының Тыва Республика талазы-биле килдис начальнигинин хүлээлгезин күүседип турар;

Е.В. Кара-Сал — Тыва Республиканың Даштыкы экономикай харылзаалар талазы-биле агентилелдин директору;

С.О. Саая — Тыва Республиканың орук-транспорт комплекзинин болгаш харылзаа сайыды;

Р.О. Сандан-оол — Тыва Республиканың кадык камгала сайыдының бирги оралакчызы; В.Д. Талтаева — Күрүнениң статистика федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр органының удуртукчузу (чөпшээрешкени-биле);

В.С. Чаж-оол — Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар күрүне албанының агентилелин директору;

А.М. Юй — Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорук болгаш туризм талазы-биле агентилелдин директору.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.
Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың девискээринге өңүг болгаш кара металлдарның бузундуларын сайгарар адырынга ажил-чорудулганы чурумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында

2008 чылдың март 12 № 117 Кызыл хоорай

1998 чылдың июнь 24-те «Бүдүрер болгаш ажылгаар боктар дугайында» № 89 Федералдыг хоойлуну, Россия Федерациязының Президентизинин 2000 чылдың март 31-де «Экономикай эң кол адырларының ажил-чорудулганын айыыл чок чоруун хандырат талазы-биле немелде хемчеглерин дугайында» № 616 Чарлыын, Тыва Республиканың 2004 чылдың декабрь 29-та «Тыва Республика бүдүрер болгаш ажылгаар боктар дугайында» № 1101 Хоойлузун боттандырат сорулга-биле, Тыва Республиканы Чазаның доктаадыры болза:

1. Коштунган капсырылгаларны бадылаар;

Тыва Республиканың девискээринге өңүзү оларның эргелин бодунга хамааржыр болгаш өңүг металлдардан кылыгларны амыдыралга ажылгаандан тургустунган өңүг металлдарның ботун болгаш бузундуларын хуу кижилерден хүлээп алырының чөпшээрээн даңзын; хуу кижилерден белеткел пункттарына хүлээп алырын хораан өңүг болгаш кара металлдардан тургустунган чамдык кылыгларның даңзын;

2. Өңүг болгаш кара металлдарны сайгарар болгаш болбаазырадыр, белеткээр талазы-биле ажил-чорудулганы боттандырып чорудуп турар хуу сайгарлыкчыларын, организацияларның болгаш бүдүрүлгелеринин чер участоктарын тускай сорулгалыг угланышкын талазы-биле ажылгаары дээш чогуур контролду муниципалдыг тургузулганың девискээринге хандыратын, Тыва Республиканың муниципалдыг

тургузулганын баштыңнарынга сүмелээр.

3. Тыва Республиканың ажил-чорудулганын аңгы-аңгы хевирлерин күрүнөдөн таарыштырат болгаш лицензиялаар талазы-биле албанга, өңүг болгаш кара металлдарнын артынчыларын болбаазырадыр болгаш белеткээр объектилерге хажыдышкыннары тодаратканын дугайында информацияны ай санында чорударын Тыва Республиканың Иштики херектер яамызынга, Хереклекчилерин эргелерин камгалаар база кижинин чаагай чоруун хайгаараар федералдыг албанның Тыва Республикада девискээр эргелелинге, Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелинге сүмелээр.

4. Өңүг болгаш кара металлдарның бузундуларын өскээр сөөртүрү дээш контролду болгаш амгы күштүг болуп турар хоойлу-жудулга дүүштүр Тыва Республикага болгаш ооң девискээринден дашкаар ону автомобиль транспорту-биле сөөртүрүн хандыратын Тыва Республиканың Иштики херектер яамызынга сүмелээр.

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

6. Бо доктаалды күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазаның Аппаратының комплекстиг социал-экономикай хөгжүлдө эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы А. ДАМБА-ХУУРАК.

Балаттынмас омур-хевир

БАШКЫМНЫҢ
САКТЫШКЫННАРЫ

Мээң энерелдиг башкым Канчыыр оглу Алексей (Салчак) Делгер-оол 1928 чылдың март 28-те ырга кирген Бай-Тайганың Көп-Сөөк сумузуңуң Улуг-Ооругга төрүттүнгөн. Чораан болза, бо хүннерде 80 харлап турар. Ол 1957 чылда Ленинградтың күрүне университетинин филология факультетин дооскаш, Барыин-Хемчирик АКСЫ-Барлык ортумак школазынга төрөөн дыл болгаш чечен чогаал башкылап, мени база өөредип турган киж. Ынчан ол хып дээн аныяк, чараш, кедергей силиг кеттинген эр чүве. Өөредилге чылы доостурга, башкы-выс мынча дээн: «Мени Кызылче, эртем-шинчилел институтунче чалап турар-дыр. Ынаар чоруурум ол, а силер кызып өөренир силер».

Ооң соонда он ажыг чылдар эртип, «Тываның аныяктары» солунга редакторлап турдумда, башкым чедип келирге, очулдурукчуладып алган мен. Алексей Канчыировичинин баштай очулгазын чеже-даа кичээнгеилги номчааш, чаңгыс үжүк демдээ частырыг безин тыппаан мен. Кончуг-ла эртем-билиглиг, угаанныг киж. Ол хирезинде, оозунга менээр-генмес, улуургавас, биче сеткилдиг, очулгазынга хензиг-ле чигзинчиг чүве бар болза,

өскелерни кичээнгеилги дыңнаар.

Ооң соонда мырыңай чээрби чыл эрткенде, хүндүлүг башкым-биле Тываның эртем-шинчилел институтунга ужуражып, кады ажылдап-даа турдувус. Алексей Канчыирович дыка хөй политиктиг ажылдарны болгаш чечен чогаалдарны тыва дылче очулдурган. Эрткен чүс чылдың сезен чылдарның ийиги чартындан бээр ССРЭ-ге ажык-чарлыг үе эгелзэн. Солунсеткүүлдерге, радио, телевидениеге чүнү-даа бижири, чугаалаар апарган. Хоочун кижилер эрткен үе дугайында билер чүвөлериң, намдар-төөгүзүн колдуунда чажырбастай берген.

Мен ынчангы эртем-шинчилел институтунун хоочуннарындан айтырылгар салып, бижидип алгаш, шыгжап алгылаан мен. Мээң информаторларымның бирээзи Алексей Делгер-оол чүве (1997 чыл). Оон харылары колдуунда бурунгу тыва культурага хамааржыр. Ам башкымның харыларың номчукчуларның кичээнгеилгиге бараалгаттым. Мону эртем сөзү-биле чоннуң географиязы дээр.

Байыр-оол МОНГУШ,
философия эртемнеринин кандидаты.

Көп-Сөөк сумузу

Бай-Тайга кожунунун Көп-Сөөк сумузуңда Улуг-Ооруг деп чер бар. Оон үстү болгаш ортаа талазында Хөлчүк-Аксы, Кезек-Ыяш, Мөңгүлек баары, Бүүрээ баары деп черлерге колдуунда салчактар, иргиттер, хертектер чурттап чораан.

Көп-Сөөк сумузуңуң чону Тейлер деп черге шаанда кыдаттар туткан хүрээге барып чүдүп тейлээр, ажы-төлүн аңаа өөредип турганнар. Мээң акыларым Дилак Салчак, Араптан Салчак база ол хүрээге өөренип турган.

Бистиң черниң чону Бай-Тайгага шаандан тура, сүзүктөп чүдүп чораан. Хан-Дээр сынынга чедир арттарны, Улуг-Ооругнуң иштинде хам-дыттарны, Ооруг хемден чер суггарар дээш казып үндүргөн буга баштарын дагып чораан. Мээң ачамның акызы боор Салчак Найдан деп киж аалдарның хонаштарын, одун, мал-маган турар кажаа-хораазын, суг баштарын дагып берип чораан. Ону улус Найдан-Хелиң дээр.

Мөгелерден мээң билirim улуг назылыг улустан Көп-Сөөк чурттуг Мөге-Намчыл деп акый турду. Ол кожунга алдарлыг мөгелерниң бирээзи турган. Кызылдан бээр хүрежип чораан, шыдыраа база ойнаар. Кызылга каш-даа катап ойнап кээп турган. Аныяк мөгелерден Киров Хомушку республикага каш-даа катап тыва хүрешке шүүлген, үжүрлешкен.

Дөргүл-төрөл
харылзаалар

Аймактар дээр-ле дөө салчактар, хертектер, монгуштар, иргиттер, хомушчулар... деп билер мен. Аймактар бот-боттарының аразында үргүлчү харылзаалыг чурттап чораан. Бети дээр-ле хонаштары ниити турду. Чаңгыс кыштага кады кыштар, чаңгыс чайлагга кады чайлаар. Көжер-дүжерде айт-шарызын ачылаар. Чедиммес улус бай-шыырак кижилерден саап ижер мал-маганны, хой-өшкүнү дилеп алыр. Кокшул-хөреңгизиниң шаа-биле бот-боттары аалдажыр. Уруг-дарыын өглежир, кудалажыр, төрөлдөжир, аарыг-аржык, чут-халап болганда, бот-боттарыңа дузалажыр. Эм-домун айтырып, лама, хамнарны чалаар. Артык-

шылдыг сизген-ширбииниң үлө-жир дээш, оон-даа өске.

Кожамыктар

Кожамыктар бистиң черге онза неперзэн турган. Оларның темазын киж алап, санап четпес. Барык чүнү-даа дугайын кожомыктап болур турган. Аныяктар чүгле кезээлдерде эвес, хүндүс ажылдап-даа тургаш, мал-маганың кадарып, ыяш-дажын-даа белеткеп чорааш, аңаа-маңаа ужуражып, чыгып алгаш, чинчи чажыржып, хүлүрээштеп, ак-ыяш октап, бот-боттары-биле таныжып, хөөрежип, баштактанчып, чугаалажып, ойнап-хөгөл, ойтулаштап тургаш, бо-ла кожомыктап ырлажы бээр турган. Кожамык билер, ону чогадыр кижилер бистиң черге эңдерик турган. Мен база дыка хөй кожомыктарны доктаадып, чогаадып ап, ырлап чордум. Кожамыктар талазы-биле маңаа мен чүгле каш кижиктер кириер.

Ол-ла чарык, бо-ла чарык
Ойтут-дур бе, көктүг-дур бе,
Олурушкан ашак, кадай
Эптиг-дир бе, чөптүг-дур бе.

Кадыр мунгаш салыптарга,
Кадыр чигеш тода-ла бээр.
Кады чорааш чарлы бээрге,
Кара баары халаш-ла дээр.

Бодавасты бодап чоруур.
Болбас тенек мээң чүрээм
Сагынмасты сактып чоруур.
Чаш-ла тенек мээң чүрээм.

Бодум дугайында
каш сөс

Мени Делгер-оол Алексей Канчыирович дээр. Шаанда 40 чылдарның дайын үезинде Кызылдың № 2 школазынга өөренип тургаш, ынчаарда тыва театр студиязынга өөренип турган Оюн Көк-Кыс дээр кончуг чараш ыраажы уруг-биле чагаалажып турумда, харыы чагаа бижээш, сени бис ам Аляша, Алексей деп адаар бис дээн, ол хевээр Алексей деп аттыг апарган мен. Ол үеде өөреникчилер аразындан орус аттар сонургаар, орус аттыг болуксаар кижилер хөй турган. Школаны мөңгүн медальдыг доостум. Оон соонда Ленинград университетин востоковед-филолог деп мергелдиг доостум. Немец дылды национал школаларга башкылап бо-

лур деп херечилелдиг мен.

Мен университет дооскаш, каш чыл башкыладым, оон соонда ТДЛТЭШИ-ге биче эртем ажылдакчызы бооп ажылдадым. Оон соонда хөй чылдарда ном үндүрер черге, солун черлеринге, радиога, телевидениеге редакторлап, корреспондентилеп, очулдурукчулап ажылдадым. Очулдурган номнарым саны шуут эңдерик. Оларның иштинде Маркстың, Энгельстың, Ленинниң, Сталинниң, Брежневтиң номнары бар. Пушкинниң, Лермонтовтун, Некрасовтун шүлүктери, Лев Толстойнуң, Горькийниң номнары (Горькийниң «Старуха Изергиль», «Челкаш», «Рождение человека» деп чечен чугаалары мээң очулгам), орус совет чогаалчылар А.И.Неверовтун («Ташкент — город хлебный»), В.П.Астафьевтиң («Пастух и пастушка») болгаш өскелерниң даа номнары, база ССРЭ үезинде украин, белорус, эстон, латви, литов, таджик, узбек, кыргыз, казак, татар, кара-калпак, якут, бурят, хакас чогаалчыларның номнары, даштыкы классиктерниң (Э.Хемингуэйниң, Распэниң) номнары дээш, оон-даа өске номнар бар. Оон аңгыда моол чогаалчыларның ийи чыындызын очулдурдум. Тываның төөгүзүнүн I, II томнарын очулдурарыңа кириштим. (Э.Хемингуэйниң Нобель шаңналы алган «Старик и море» деп номун очулдурганым дээш «Международная книга» деп организацияны дамчыштыр Нью-Йорктан мээң адымга өөрүп четтириштин чагаазы келген, ол чагаа Тываның ном үндүрер черинде кадагалаттынып чыдар).

ТДЛТЭШИ-ге ажылдап тургаш, тыва дылдың синтаксизинге, тыва диалектологияга хамаарышкан эртем ажылдарын бижидим, олар парлагга үнгүлзэн. Тыва бижик демдектеринин дугайында улуг эртем ажылын бижидим. Оон аңгыда тыва-орус, орус-тыва дылдың словарьларын, политиктиг терминнер словарьн, көдээ ажыл-агыйның орус-тыва словарьларын тургузарыңа кириштим.

ТДЛТЭШИ-ниң 50 чыл оюнда Дээди Хуралдың Хүндүлел бижи-биле шаңнаттым.

Делгер-оол Алексей Канчыирович бижээн.
1997 чыл.

Долгар Ондаровна Оюн-Бартанның «Тес-Хем—чоргааралым, хүндүткелим, хандыкшылым» деп аттыг ному 2007 чылдың төңчүзүнде чырыкче үнгөн. Бо дээр-ле авторнун публицистика хевиринге бижээн баштайгы ному болур.

Бистерге, хоочуннарга, өөрүнчүг чүве болза, сөөлгү чылдарда хоочуннар боттарының бижээн номнарын парладып, чонунга суй белек кылдыр бараалгадып турары кончуг өөрүнчүг. Долгар Ондаровна «Тес-Хем кожунга ажылдап турар үезинде авторнун эш-өөрүнүн, таныш-көрүжүнүн, кожунун мурнакчы кижилеринин, ол кожундан бодунун төрөл бөлүүнүн улун тып, таныжып алганының, Тес-Хемниң каас-шиник бойдузунун дугайын улуг хүндүткел, ынакшыл, чоргаарал-

Тывада сурагжаан малчын. Ам оон оглу Байыр Максимовичинин ат-алдары алгып, бүгү Тывада тарай берген. Байырның өг-бүлөзи үениң негелдези-биле боттары боттарын азыраар, чегерер, хандыраар деп сорулганы салып алган бай-шыдалдыг чурттап чоруур.

«Тес-Хем — интеллигентилер чурту» деп эгени улуг сонургал-биле номчудум. Шынап-ла, Тес-Хемде өске кожуннарда ышкаш, кымнарны чок дээр: башкылар, эмчилер, ажыл-агый ажылдакчылары тускай эртемнигилери

Чаа ном дугайында

ХООЧУННУҢ ЧОНГА БЕЛЭЭ

биле бижири турар» деп номнун кирилдезинде бижээн. Ол шын, оон-биле чөпшээрешпес аргажок. Оон аңгыда Долгар Ондаровна өске кожуннардан келгеш, Тес-Хемге чурттап-ажылдап чораан, оон экономиканың, культуразының деңгелин хөгжүдеринге улуг үлүг-хууун кириген, эш-өөрүнүн, таныш-көрүжүнүн дугайын чылыы-биле бижири турар. Д.Оюн-Бартанның ному чаа, аныяк салгалдарга улуг дуза, үлөгер-чижек болур дээрзинге бүзүрээр мен. Номнун эң кол утказын, ужу-дузанын кысказы-биле демделээр-ле мындыг-дыр.

Ук номну бижири дугайында бодап, идея авторга кажан, канчап тыптып келгени? 2004 чылдың чайгы, күскү айларында Тыва Республиканың Россияга эки тура-биле каттышканының 60 чылының база найысылал Кызылдың тургустунганындан бээр 90 чылының байырлалдарыңа тураскааткан янзы-бүрү хемчеглер хөйү-биле болуп эрткелзэн. Долгар Ондаровнаның эгелзэн саналын езугаар Тес-Хем кожунунун алдарлыг, сураглыг ажыл-ишчилерин, кожунуну удуртуп-баштап чораан даргаларны, хөй чылдарда ажылдаан көдээ ажыл-агыйның, үлөтүрүнүн, тудугнун, өөредилгениң, кадык камгалалдың, культураның хоочуннарын, аныяктарны Кызылга чалап алгаш, онзагай чыышты Парлагга бажынының хуралдар залыңа эрттирген.

Чыыш соонда, оон киржикчилери Сесерлигиниң сериин, чараш тайгазынга барып дыштанганнар. Баштай-ла сөстү Долгар Ондаровна алган. «Тес-Хемге ажылдап чораан үевис бистиң алдын, аныяк чылдарымыс» деп түнелди Долгар Ондаровна аңаа кылган. Чыыштын киржикчилери тес-хемчилерниң бо ужуражылгазын сайгарып көргөш, Долгар Ондаровнага ном бижириң сүмелзэн. Хоочун ону сонгаарладып турбайн, номну бижээш, чырыкче үндүргөн. Бо дээр-ле көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хенээ чок, амдырал-чурталганың алдан-чеден «арт-сыннарын» ажып эрткен, мерген угаанның бедииң четкен, аныяк салгалдарга үлөгер-чижектиг хоочун болгай. Ол ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы, «Хүндүлелдин Демдээ» орденниң эдилекчизи, РФ-тин курлавырда судьязы. Мындыг ат-алдарлыг кижиниң бижээн номун номчуру кымга-даа ажыктыг деп санап чоруур мен.

Номнун ийиги кезээн автор Тес-Хемниң ат-алдарлыг, бүгү Тывада сураглыг кижилеринге тураскааткан. Ол дугайын «Тес-Хем — малчыннар чуртту», «Тес-Хем — спортчулар чуртту», «Тес-Хемниң сураглыг өске-даа кижилери» деп эгелер херечилеп турар. Маңаа шупту ат-алдарлыг кижилерниң дугайында бижири болдунмас дээрзи билдингир. Ынчангаш эң алдарлыг, эң сураглыг каш кижиден адап каайн. Данзурун Иван Симчинович бүгү назынында малчыннап келген, Тес-Хемде, Тывада сураглыг ишти. Оон уруу Дарысю Данзурун «Чодураа» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгениң тургузукчузу, удуртукчузу. Ук ажыл-агый чылгы малды өстүрүп, белер саап, хымыс бүдүрүп чонга садып турар. Сувандии Максим база-ла ат-алдарлыг, бүгү

дээш, оон-даа өске. Баштайгы тыва удуртукчу Чооду Кидиспей Тес-Хем чурттуг киж дээрзин билип алдым. Маңаа каш чижектен көргүзөргө мындыг: Юрий Луджуапович Аранчин — интеллигентилеринин интеллигентизидир. Эртемден хөй чылдарда Тываның эртем-шинчилел институтун удуртуп чораан. Төөгү эртемнеринин доктору деп эртем чадазын Ю.А.Аранчин тыва кижилерден бир дугаарында камгалап алган. Сөөлүнде мырыңай академик деп бедик атка төлөптиг болган. Александр Чайбарович Кунаа тыва кижилерден баштайгы дыл эртемнеринин доктору. Кызылдың күрүнениң башкы институтунун ректору чораан. Оон өөрөтпээн, башкылаваан сургуулдары бистиң салгалдың кижилеринде ховар боор. Василий Амырдаевич Көпел — экономика эртемнеринин кандидаты, база-ла баштайгыларның бирээзи. Салым-чаяанның эртемден Тываның экономиказын бурунгаар хөгжүдеринче улуг ролду ойнаан. Сергей Кончукович Лаңзы — тыва чурукчулардан бир дугаар дээди эртемниг, профессионал чурукчу. Ол — Тываның эң шылгарангай чурукчузу. Оон ады Тыва Республиканың төөгүзүңге кезээ мөңгөде чырыткылаңып артып каар.

Тес-Хем — чогаалчылар, журналистер чуртту. Бо эгени база-ла чөптүрдүр деп үнелдим. Шынап-ла, Тес-Хем чурттуг чогаалчылар эвээш эвес. Кара-Күске Чоодуну, Көк-оол Чамыяңны кончуг эки таныыр, билер мен. Биргизибиле Улуг-Хемге кады ажылдап чордувус, ийгизибиле башкы институтун кады дооскан бис. Журналистер Алексей Хунаевич Аирни, Маадыр-оол Калчанович Калчанов Тывада танывас, билбес киж чок дизе, мында кандыг-даа хөөрөм чок ийин. Оларның бүгү чогаалчы ажылы «Шын» солун-биле холбашкан болгай. Александр Сан-оолович Шоюн — эң идепкейлиг, үрөтүнелдиг ажылдап чоруур журналистерниң бирээзи. «Сылдысчыгаш» солунунун кол редактору, уруглар чогаалчызы.

«Тес-Хем — чоргааралым, хүндүткелим, хандыкшылым» деп номга хамаарыштыр мээң бодалым, саналым мындыг. Бирээде, номда парлаан фото-чуруктарның оода чамдыызы өнүг болган болза, олар улам көрүштүг кылдыр көстүр ийик. Эң ылаңгыя бой-дус-чурумалга хамаарышкан фото-чуруктар. Ийиде, номнун адынга «ынакшылым» деп сөстү немел азы кирип каан болза, ат улам күштелир боор деп бодаар мен. Үште, чыыштын киржикчилеринин санал-бодалын, сактышкыннарын боттары эвес, а өске авторлар бижээн болза, чамдык чүүлдерден эки, өөредилгил очерктер үнүп болур турган. Эң ылаңгыя «Оруун узун болзун», «Калдак оруун касчып чордум», «Кайывыс-даа башкылар бис» деп эгелерден. Бо дээр-ле мээң хуумда бодалым, саналым-дыр. Номну холга туткаш, номчуй бээр-ле, киж оон сал-дынмайн баар, ону улам ыңай номчурунче албадаптар ном чорду.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ,
Тываның Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы.

НАЙЫРАЛ УЛАМ ДОННАШКАН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Түннелинде байырлыг кезеже якут чонун өмүнээзинден улуг өөрүшкүнү мөгейи кылдыр Саха Республиканың Чазза Тываның Улустун болгаш Россияның алдарлыг артизи, режиссер А.К. Ооржакты Хүндүлөл бирик-биле шаңнааш, алдын шакты турскаалга берген. Оон аңгыда кол режиссер Сюзанна Ооржак, театрың директору Начын Шалык, чурукчу Валерий Шульга олар база шаңнаткан. 2008 чылды Россияда өгбүлө чылы кылдыр чарлааны-биле бистиң чогадыкчы өгбүлө артистеривиске турскаал шаңналдарны тывысканы солун. Ол дээрже Шеңне Шоюн, Айдың болгаш Сүбедей (бичии Сүбедейни ойнаан) Бады-Сагааннар, Саяна биле Олег Саттар, Стас Ирил биле Луиза Мортай-оол, Азиана Чылбак-оол биле уруу Аялга (бичии Караны ойнаан) олардыр. Сүбедей Бады-Сагаан көрүкчүлөрнү кайгамчык ынакшылын чаалап ап, езулуг «сылдыс» болган деп болур.

Саха Республикаже В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының бо гастрольдары дээрже оон чоокта чаа томуйлаткан директору Н.К. Шалыкка база оон оралакчызы анык удуртукчу Ангырак Ховалыгга улуг шылгалда болганы олар тудуп шыдаан. Чогадыкчы ажылды Ооржак адашкылар – Алексей Кара-оолович биле Сюзанна Алексеевна бедик деңнелге организаастаан.

Саха Республикаже гастрольдап чораан артистер-биле бистиң корреспондентивис байырлал бүдүүзүндө ужуражып чугаалашкан.

— Начын Кара-оолович, бөгүн тыва театрың төртүтүнгөн хүнү болгай, силерге байыр чедирип тур мен.

Начын ШАЛЫК, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының директору: — Четтирдим. 73 чыл бурунгаар ТАР үезинде тыва театр төртүтүнгөн. В.В.Путинниң доктаалы-биле март 25-ти Культура ажылдакчыларының хүнү кылдыр бадылап каан. А март 27 — Бүгү-делегейниң театр хүнү. Ынчангаш 2-3 хүн улаштыр байырлалдыг болуп турарывис бо-дур. Театр хүнүндө Театр ажылдакчыларының эвилели, Максим Мунзук аттыг «Дерзу Узала» ачы-буян фондузу каттыжып алгаш, улуг концертти чонувуска бараалдадыр.

— Саха Республикаже гастрольдарга хамаарыштыр бүгү планнааныңар чүүлдер шупту боттанган мындыг бе, Начын Кара-оолович?

— Ийе, планнап турган күзел-бодалдарывис шупту боттанган. Беш шин, бир концертти якут чонга бараалгаттывис. Бисти эки уткуп, үдедилер. Ужуражылалар-даа хөй болду. Бүгү делегейниң Хомус музейинин президентизи, Якутскиниң күрүнө университетинин профессор, филология эртемнеринин доктору И.Е.Алексеевтиң бисти чалааны дыка солун болду. Ойунувусту көрүкчүлөр аажок сонургаан. «Тыва артистер дески талантылыг-дыр: ырлаар, танчылаар, хөмөйлээр» деп, магадаар улус чорду.

Гастрольдарывиска дузалажып, ачы-буянын көргүскөн дет-

кикчилеривиске өөрүп четтиргенивисти илередип, оларны солун арыныга адаарын чөпшээрер көрүңер. Ол дээрже «Уряхай» агро-бүдүрүлгө комплекзи, «Арткафе», «Азас» магазини-дир. «Единая Россия» партияның мурнундан Э.М. Сомам Тываның тугун биске берди. Кызыл хоорайның мэри чонардаштан чазаан суй белектерни, Тываның Камбы-ламазы 400 ак кадартарны берди. Ол дээрже дыка улуг деткимче ышкажыл, өөрүвес арга чок.

— Ангырак Викторович, силер он хонук бурунгаар-ла Якутск хоорайже аътаныпкан болгай силер, белекел ажылдарыңа бергедээшкннерге таварышпадыңар бе?

Аңгырак ХОВАЛЫГ, театрың директорунун оралакчызы: — Коллегаларның дузасы-биле улуг бергелерге таварышпадым. Өртөктер-ле улуг чорду. Бисте өңнүг чарлалдың өртээ 7 рубль болза, ында 35. Кудумчуга душкан-на черинге чарлал азып болбас, тораалга онаажып болур. Чарлал азар черлер шупту долу, ол берге. Ынчалза-даа Саха телевидение улуг дузаны көргүзүп, чарлал, рекламаны кылып берди. Ынчангаш көрүкчүлөр хөй болган. А концерттис биледи ийи хонук дургунда-ла шупту саттына берген. «Эрткен чылын Саха Республикага хакастар гастрольдап кээрже, чүгү 2 билет саттынган болган. Аңаа деңнээрже, тыва театрың сонургап келген көрүкчүлөр зал долу-дур» деп, коллегаларывис чугаалаар чорду.

— Якут чон-биле ужуражып чугаалашкаш, кандыг сагыш-сеткилдиң чанып келдиңер, Эзир-оол Сумуевич?

Эзир-оол МОНГУШ, Тыва Республиканың алдарлыг артизи: — Чээрби хире чыл Россия иштинге гастрольдаваан боор бис. Даг Алтайга харын четкен улус бис. Якуттар дыка-ла чылыг-чымчак уткуп, үдеди.

Якутскиде культура одагарының хөйүн магададым. Театрлар безин каш янзы. Аныктарның хостуг үезин эрттирер черлер энежок. Ынчангаш ыңдыг ыйнаан, корум-чурум эки, эзирик чораан кижид-даа көрбедим. Хоорайның бажыңнары дыка чараш. Шилден бүткен амгы шагның бажыңнарын көөрге, чараш-ла чорду.

Хоорайга экскурсиялап шаг болдувус. Мен кеш кылыр комбинатты сонургадым. Италия технология-биле ажылдап турар улустур. Кешти канчаар эттээрин, оон чүнү кылырын, белектерин садып турарын көрдүм. «Эрги хоорай» дээр хоорайыңа база четтим. Аңаа ус-шеверлерниң кылган ажылдарының делгелгезин көрдүм. Чүнү чок дээр! Езулуг мастерлер чорду. Нитизи-биле чугаалаарга, бодун боду хандыртынып турар бай чурт-тур ийи.

— Галина Максимовна, якут артистер-биле силерниң театрың артистериниң харылзаазы шагдан бээр быжыг болгай, ол найырал улам доңнашкан деп билип тур мен.

Галина МУНЗУК, Тываның болгаш Россияның алдарлыг артизи: — Саха Республиканың Театр ажылдакчыларының эвилелиниң

даргазы А.П. Николаев, оон оралакчызы Т.П.Дмитриева болгаш өске-даа кезигүннери бистиң ТАЭ-ның баштаар чериниң кезигүннеринге кижигүзүңгө белек тывыскаан. Арга-дуржулга солчуп чугаалаштывис. Улан-Удэге болган «Желанный берег» театр фестивалыңа кады киржип чораанывис артистер — эрги таныштарывиска улуг өөрүшкү-биле ужураштывис. Келир чылын ол фестиваль Калмыкияга болур, аңаа база ужуражып болдувус. А оон соонда соңгу чылын «Желанный берег» фестивалын Тывага эрттирерин бистиң директорувус аазаан. Шуут чай чок. Чоргу чоргужевиске чедир олбо эдэртип, ужуражылга, экскурсияларны организаастап келдилер. «Тыва артистер дыка эрестиг, тура-соруктуг улус-тур силер. Уругларыңар дыка чараш-тыр» дээр улус чорду.

— Саяна, якут чонун камхайыралдының дугайында эштеринер сонургап чугаалап турар, силер чүү деп көрдүңер?

Саяна САТ, актриса: — Театрга баштай-ла гримернаяларга кире бергеш, арыг-силлин аяндыдым. Оон холл, фойеге бардым. Ий! Чаражын! Шупту шил чүве-дир ийин! 1997 чылда ажылгалга кирген чаа театр ышкажыл, ынчангаш ыңдыг ыйнаан. 350 олуттуг чорду.

Аң-мең кезинде эштип турар улус-ла чорду. Садылгарда оларның кандызын чок дээр. «Ынча хөй аң-меңни өлүрүп турар кончуун аа» дээривиске, «Бойдустун чаялгасы ышкажыл. Чылдан чылче олар өзүп турар, ажырбас» деп, дыка таптыг тайылбырлар чорду. Хензиг-даа кескини октавас, шуптузун ажылгаар, оозу кайгамчык улус чорду. Хензиг чүг шалага чыткан болза, ону алгаш, кандыг-бир паного чыпшырып каар. Ол хире бай хиреде, камныг деп чүвезин!

Анай-Хаак ДОНГАК, актриса: — Дыка-ла сайзыраан чурт-тур. Бүгү талазы-биле деңнели бедик. Ону боттары билер болгаш чоргаары аажок улус чорду. Мен Тыва-зынче 37 чыл чанмаан 61 харлыг төрелим болур угбайга ужураштым. Адын Чаш дээр. Шаанда Якутияга эмчиге өөренип алгаш, якут ашакка барган ояар ында чурттап чоруур, ажы-төлдүг. Ульяна дээр угбам-биле база таныжып алдым. «Ыглажып ора, шупту шилерни база концертти сагыш хандыр көрүп алдывис» деп чугааладылар.

Чамдык артистер-биле чугаалажып четтикпедим, олар репетицияда болду, чай чок. Артистер-биле чугаалажырымга, чугаалаар болза, солун чүве-ле хөй диштилер. Удавас Тыва Республиканың алдарлыг артизи, Тываның күрүнө шаңналының лауреады Надежда Наксылдың орук демделгелдерин бистиң солундан номчуур силер. Бижи эгелей бергенин ол чугаалады.

Артык чүве чугаалавас, өөрүшкү-мунгаралын хөйге көргүспес, аажок туттунуп билер якут көрүкчүлөр бистиң артистеривиси ол хире магадап көргенинге, шынаппа, канчап чоргаарланмас боор. Артистеривис, эр хейлер! Кажан, каяа-даа Тыва-ыстың адын ынчалдыр бедик тудуп чорууруңарны күзээр-дир бис.

Светлана БАЛЧЫР.

Акционерлерниң чылдың ниити хуралын эрттирериниң дугайында ДЫННАДЫГ

1. Ниитилелдин долу ады болгаш оон турар чери: «Тувакомпосредкомпания» ААН-ни, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, б. 17.

2. Хуралдың эрттирер хевири: Хурал.

3. Хуралды эрттирер чери, айы, хүнү, үези болгаш адреси (долдурган бюллетеньнерни чорударыңа): Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, б. 17, 2008 чылдың апрель 25-те, 15.00 шакта, адреси: 667010, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, б. 17 (бүртүкпегелээр 14.00 шакта).

4. Ниити хуралга киржир эргелиг улустун даңызын тургузуп эгелээр хүнү: 2008 чылдың март 10-дан орайтатпайн тургузар.

5. Акционерлерниң ниити хуралының хүн чуруму:

1) Ажыл-агыжы чылдың түңнелдери-биле ниитилелдин Чингине директорунун отчету.

2) Чыл отчетун, чылдың бухгалтер отчетун, орулгалар болгаш когаралдар дугайында отчеттарны бадылаар.

3) Хыналда комиссиязының отчету.

4) 2007 чылдың акцияларының талазы-биле дивидендилер төлөвири.

5) Ниитилелдин аудиторун бадылаар.

6) Чингине директорун соңгуур.

7) Хыналда комиссиязын соңгуур.

8) Директорлар чөвүлелин соңгуур.

9) Бадылаашкынның түңнелдеринин дугайында Саналга комиссиязының информациязы.

6. Информация-биле таныжар чуруму болгаш оон-биле таныжып болур адреси: Таныжарының чуруму «Акционерлиг ниитилелдер дугайында» федералдыг хоойлунун 52 чүүлүнүн 3-кү пунктузунун 3-кү абзазы езугаар болур, оон-биле дараазында адреске таныжар: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, б. 17, «Тувакомпосредкомпания» ААН-ниң бухгалтериязы, харылзажыр телефону: 5-46-80.

АВТООРУК эргелели дыңнадып тур

Тыва Республиканың ниити ажылгалдың автомобиль оруктарының эргелели Тыва Республиканың ниити ажылгалдың автомобиль оруктарына транспорт аймааның шимчээшкнин 2008 чылдың апрель 1-ден май 1-ге чедир түр када кызыгаарлаар дугайында дыңнадып тур. Кызыгаарлаашкын ниитизи-биле 10 тоннадан ажыг деңзигил транспорт аймаанга хамааржыр. Эржежок чугула апарган таварылгаларда 10 тоннадан ажыг деңзигил чүктөрнү автотранспортка сөөртүрүнүн чөпшээрелин дараазында адреске берип турар: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, б.60, харылзажыр телефону: 3-66-25.

САДЫП АЛЫҢАР

Орус челер аъттарны — 9 харлыг бени 40 муң рубльге, 3 харлыг бени 30 муң рубльге, бени болгаш 1 харлыг кулунну кайызын-даа 10 муң рубль-биле садып тур бис.

Адреси: Хакас Республика, Орджоникидзевск район, Кожухово суур, Советская кудумчузу, б.4 кв.2.

Харылзажыр телефону: 89134478801, Сергей.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, чассыг, ынак уруувус Айлазат Маннай-Байыровна САНДЫКЧАПТЫ сөөлгү орукче үдежи, биске моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүзүп ырак-чооктан келген дөргүл-төрөлдеривиске, Кызыл-Сылдыс ортукам школының коллективинге, эш-өөрүвүске, Мария Хонакановна Серембилдин өг-бүлезинге, Галина Александровна Сандыкчапка, угбавыс Светлана Сояновна биле Альберт честевиске, Булуң-Бажы суурнун чурттакчы чонунга, биске дузалашкан бүгү чонувуска четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейдивис.

Авазы, ачазы, акылары.

Бистиң ававыс, хөй санныг уйнуктарының ынак кырган-авазы Модар Дажыевна САТ эттинмес аарыгдан үр үеде аарааш, чырык өртемчейден чарлып чоруткан. Ававысты сөөлгү орукче үдежи, биске моральдыг болгаш материалдыг деткимчени берген Кызылда дуңмаларывиска, Чадаанадан келген төрөлдеривиске, Сүт-Хөл кожуунун милиция коллективинге, Ишкин, Кара-Чыраа, Кызыл-Тайга суурлардан келген төрөл чонувуска, чаңгысклассчыларывиска, акыларывиска, чааваларывиска, угбаларывиска, кенээтеривиске, күдээлеривиске, кожаларывиска, кудаларывиска четтиргенивисти илередип тур бис.

Уруу Лидия Чаш-ооловна, оолдары, уйнуктары.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазза.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИДИСТЕР: ниитилел-политиктиг үздүс — 2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, кедээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, улуттук — 2-40-77. e-mail: shyn@tyva.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 10000. Чагыг 31. Номери парлаатже дужааганы: график езугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетингин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпөй барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.